

2025. 12 (6)

Asian Journal

"STEPPE PANORAMA"

ISSN 2710-3994

ISSN 2710-3994 (online)

Құрылтайшысы және баспагері: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Ғылыми журнал Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2025 ж. 5 сәуірде тіркелген. Тіркеу нөмірі № KZ91VPY00116246. Жылына 6 рет жарияланады (электронды нұсқада).

Журналда тарих ғылымының *келесі бағыттары* бойынша ғылыми жұмыстар жарияланады: тарих, этнология.

Жарияланым тілдері: қазақ, орыс, ағылшын.

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй

ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Журнал сайты: <https://ajspiie.com>

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты 2025
© Авторлар ұжымы, 2025

БАС РЕДАКТОР

Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР ҒЖБМ ҒКШ.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас директоры. (Қазақстан)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Аутрам Алан (Outram Alan) — археология ғылымдарының докторы, Эксетер университеті, тарих және археология кафедрасының профессоры. (Ұлыбритания)

Аширов Адхамжон Азимбаевич — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Тарих институтының Этнология және антропология орталығының меңгерушісі. (Өзбекстан)

Әбіл Еркін Аманжолұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты. (Қазақстан)

Әлімбай Нұрсан — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Вернер Кунтһиа (Werner Cynthia) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Техас университеті. (АҚШ).

Дайнер Александр (Diener Alexander) — тарих ғылымдарының докторы, профессор. Канзас университеті. (АҚШ)

Жаркен Айгүл Мәлікқызы — тарих ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. (Қазақстан)

Кригер Виктор (Kriege Viktor) — тарих ғылымдарының докторы, Нюрнбергтегі Бавариялық немістер мәдени орталығының (BKDR) ғылыми қызметкері. (Германия)

Оайон Изабель (Ohayon Isabelle) — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, CERCEC директорының орынбасары, Францияның Ұлттық ғылыми зерттеу орталығының (CNRS) қызметкері. (Франция)

Сабурова Татьяна — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Индиана университеті. (АҚШ)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, Оксфорд университетінің профессоры. (Ұлыбритания)

Муминов Ашірбек Құрбанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ислам тарихы, өнер және мәдениет ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері IRCICA – İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Түркия)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті. (Литва)

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан)

Томохико Уяма — PhD, Хоккайдо университетінің Славян және Еуразиялық зерттеулер орталығының профессоры (Жапония)

Ян У. Кэмпбелл (Ian W. Campbell) — PhD, Калифорния университетінің профессоры (АҚШ)

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

Қайпбаева Айнагүл Толғанбайқызы — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОРЛАР

Қапаева Айжан Тоқанқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Кубеев Рустем Жаулыбайұлы — Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Копеева Сания Жуматайқызы — магистр, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының қызметкері. (Қазақстан).

ISSN 2710-3994 (online)

Учредитель и издатель: РГП на ПХВ «Институт истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова»
Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

Научный журнал зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации
Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан, свидетельство
о регистрации:

№ KZ91VPY00116246 от 03.04.2025 г. Публикуется 6 раз в год (в электронном формате).

В журнале публикуются научные работы *по следующим направлениям* исторической науки:
история, этнология.

Языки публикации: казахский, русский, английский.

Адрес редакции и издательства:

050010 Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, д. 28

РГП на ПХВ Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Сайт журнала: <https://ajspiie.com>

© Институт истории и этнологии
имени Ч.Ч. Валиханова, 2025
© Коллектив авторов, 2025

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Кабульдинов Зиябек Ермуханович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, генеральный директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК. (Казахстан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Абиль Еркин Аманжолович — доктор исторических наук, профессор, Депутат Мажилиса Парламента РК. (Казахстан)

Алимбай Нурсан — кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

Аутрам Алан (Outram Alan) — доктор археологических наук, профессор департамента археологии и истории Университета Эксетера. (Великобритания)

Аширов Адхамжон Азимбаевич — доктор исторических наук, профессор, заведующий Центром этнологии и антропологии Института истории Академии наук Республики Узбекистан. (Узбекистан)

Вернер Синтия (Werner, Cynthia) — доктор исторических наук, профессор. Техасский университет. (США)

Дайнер Александр (Diener Alexander) — доктор исторических наук, профессор. Канзасский университет (США)

Жаркен Айгуль Маликовна — доктор исторических наук, профессор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилёва. (Казахстан)

Исмагулов Оразак Исмагулович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. (Казахстан)

Кокебаева Гульжаухар Какеновна — доктор исторических наук, профессор Казахского Национального университета им. аль-Фараби. (Казахстан)

Кригер Виктор (Kriege Viktor) — доктор исторических наук, научный сотрудник Баварского культурного центра немцев (BKDR) в Нюрнберге. (Германия)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета. (Великобритания)

Муминов Аширбек Курбанович — доктор исторических наук, профессор, старший научный сотрудник Исследовательского центра исламской истории, искусства и культуры. IRCICA – İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Турция)

Оайон Изабель (Ohayon Isabelle) — кандидат исторических наук, профессор, заместитель директора CERCEC, сотрудник Национального центра научных исследований Франции (CNRS). (Франция)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогический университет. (Литва)

Сабурова Татьяна — доктор исторических наук, профессор, Университет Индианы. (США)

Таймагамбетов Жакен Кожаметович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК. (Казахстан)

Томохико Уяма — PhD, профессор Центра славяно-евразийских исследований Хоккайдского университета (Япония)

Ян Кэмпбелл (Ian W. Campbell) — PhD, профессор Калифорнийского университета (США)

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР

Каипбаева Айнагуль Толганбаевна — кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

НАУЧНЫЕ РЕДАКТОРЫ

Капаева Айжан Токановна — доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

Кубеев Рустем Джаулыбайулы — научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

ТЕХНИЧЕСКИЙ СЕКРЕТАРЬ

Копеева Сания Жуматаевна — магистр, сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

ISSN 2710-3994 (online)

Founder and publisher: RSE on REM "Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology" of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

The scientific journal is registered at the Committee for Communications, Informatization and Information of the Ministry for Investments and Development of the Republic of Kazakhstan, registration certificate: No. KZ91VPY00116246 dated 03.04.2025. The journal is published 6 times a year (in electronic format).

The journal publishes scientific works in the *following areas* of historical science: history, ethnology.

Publication languages: Kazakh, Russian, English.

Editorial and publisher address:

28 Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan

RSE on REM Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MSHE of the Republic of Kazakhstan

Tel.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Journal website: <https://ajspiie.com>

© Ch.Ch. Valikhanov Institute
of History and Ethnology, 2025
© Group of authors, 2025

EDITOR-IN-CHIEF

Kabuldinov Ziyabek Ermukhanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology SC MSHE RK. (Kazakhstan)

EDITORIAL BOARD

Abil Yerkin Amanzholovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Member of the Mazhilis of the Parliament of the RK. (Kazakhstan)

Alimbay Nursan — Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Azimqulov Javohir — Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Center for Ethnology and Anthropology at the Institute of History, Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. (Uzbekistan)

Diener Alexander — Doctor of Political Science, Professor, University of Kansas. (USA)

Ian W. Campbell — PhD, Professor at the University of California (USA)

Ismagulov Orazak Ismagulovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University. (Kazakhstan)

Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna — Doctor of Historical Sciences, Professor at the Al-Farabi Kazakh National University. (Kazakhstan)

Kriege Viktor — Doctor of Historical Sciences, Researcher at the Bavarian Cultural Center of Germans (BKDR) in Nuremberg. (Germany)

Morrison Alexander — PhD, Professor, University of Oxford. (UK)

Muminov Ashirbek Kurbanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Research Center for Islamic History, Art and Culture. IRCICA (İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi). (Turkey)

Ohayon Isabelle — Candidate of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of CERCEC, Researcher at the French National Center for Scientific Research (CNRS). (France)

Outram Alan — Doctor of Archaeological Sciences, Professor in the Department of Archaeology and History at University of Exeter. (Britain)

Rimantas Želvys — Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University. (Lithuania)

Saburova Tatiana — Doctor of Historical Sciences, Professor, Indiana University. (USA)

Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan. (Kazakhstan)

Werner, Cynthia — Doctor of Historical Sciences, Professor, Texas university. (USA)

Tomohiko Uyama — PhD, Professor at the Slavic-Eurasian Research Center, Hokkaido University. (Sapporo, Japan)

Zharken Aigul — Doctor of Historical Sciences, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University. (Kazakhstan)

EXECUTIVE EDITOR

Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna — Candidate of Historical Sciences, leading researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan).

ACADEMIC EDITOR

Kapaeva Aizhan Tokanovna — Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Kubeyev Rustem Dzhaulybayuly — researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

TECHNICAL SECRETARY

Kopeyeva Saniya Zhumataevna — Master's, researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
Asian Journal “Steppe Panorama”
Has been issued as a journal since 2014
ISSN 2710-3994.
Vol. 12. Is. 6, pp. 1619-1635, 2025
Journal homepage: <https://ajspiie.com>

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_6_1619-1635

THE EVOLUTION OF TRADITIONAL URBAN CULTURE OF TURKESTAN IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY

Abdullaeva Akerke^{1}, Dinasheva Lazat², Myrzaliyeva Elmira³*

¹International Kazakh-Turkish University named Khoja Ahmed Yasawi
(29, Bekzat Sattarkhanov aven., 161200 Turkestan, Republic of Kazakhstan)
PhD Doctoral student
<https://orcid.org/0009-0001-2565-7397>. E-mail: a.abdullaeva@ayu.edu.kz
*Correspondent author

²International University of Tourism and Hospitality
(14B, Rabiga Sultan Begim Str., 161200 Turkestan, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences
<https://orcid.org/0000-0003-0831-4162>. E-mail: lazat.dinasheva@iuth.edu.kz

³South Kazakhstan Pedagogical University named after U. Zhanibekov
(13, Baitursynova Str., Shymkent, Republic of Kazakhstan)
Candidate of Historical Sciences
<https://orcid.org/0009-0006-4512-6610>. E-mail: ema-2006@mail.ru

© Valikhanov IHE, 2025

© Abdullaeva A., Dinasheva L., Myrzaliyeva E., 2025

Abstract. Introduction. The article examines the historical evolution of the traditional urban culture of the Turkestan region, its changes since the second half of the 19th century. The relevance of the research is determined by the need to identify the transformation of traditional urban culture by analyzing the socio-economic and cultural development of the city of Turkestan in the context of the colonial policy of the Russian Empire. Although the urban culture of the region has been preserved for centuries according to the traditional model, in the second half of the 19th century it underwent changes of a new nature with the introduction of colonial power. The purpose of the study is to identify the features of the development of urban culture in Turkestan and to show the process of transition from the traditional structure to the new spatial and architectural system of the European model. *Objectives:* to analyze the historical and social structure of the city; to identify the influence of the regional policy of the colonial government; to show the relationship between the new city and the traditional urban part; to assess cultural and social changes in the postcolonial plan. *Results.* The study revealed the peculiarities of the development of the city of Turkestan in the second half of the 19th century, the preservation of traditional culture and colonial influence. This historical period clearly demonstrates the complex and contradictory changes in the cultural and social structure of the city. The article examines such trends as radical changes in the life of the city and the reorganization of the administrative system based on the colonial model, the displacement of the traditional system of government. *Conclusion.* At the end of the 19th century, political and administrative changes

contributed to the process of socio-economic development of the city and increased the predominance of colonial power. It is established that the city of Turkestan in the second half of the 19th century underwent new urban changes under the influence of colonial policy, while preserving its traditional cultural and historical identity.

Keywords: Turkestan, Russian Empire, colonization, urban culture, urban population, religion, crafts

Acknowledgements: This article was prepared as part of the grant financing of the AR26103507 project "Urban culture of the Turkestan region in the context of socio-cultural evolution and transformation (XVII – early XXI century): from a traditional city to modernity" by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

For citation: Abdullaeva A., Dinashева L., Myrzaliyeva E. The evolution of traditional urban culture of Turkestan in the second half of the XIX century // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Vol. 12. No. 6. Pp. 1619-1635. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1619-1635

XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ТҮРКІСТАН ҚАЛАСЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ ҚАЛА МӘДЕНИЕТІНІҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Абдуллаева Ақерке Тойшыбайқызы^{1*}, Динашева Лязат Сәрсенбекқызы², Мырзалиева Эльмира Казбекқызы³

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(29-үй, Бекзат Саттарханов даңғылы, 161200 Түркістан, Қазақстан Республикасы)
PhD докторант

*Автор-корреспондент
<https://orcid.org/0009-0001-2565-7397>. E-mail: a.abdullaeva@ayu.edu.kz

²Халықаралық туризм және меймандостық университеті
(14В-үй, Рабия Бегім көш., 161200 Түркістан, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор
<https://orcid.org/0000-0003-0831-4162>. E-mail: lazat.dinashева@iuth.edu.kz

³Ө.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті
(13-үй, Байтұрсынов көш., Шымкент, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының кандидаты
<https://orcid.org/0009-0006-4512-6610>. E-mail: ema-2006@mail.ru

© Ш.Ш.Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Абдуллаева А.Т., Динашева Л., Мырзалиева Э., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада Түркістан өңірінің дәстүрлі қала мәдениетінің тарихи эволюциясы, оның XIX ғасырдың екінші жартысынан бергі өзгерістері қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі Ресей империясының отаршылдық саясаты жағдайында Түркістан қаласының әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуын талдау арқылы дәстүрлі қалалық мәдениеттің өзгеруін анықтау қажеттілігімен байланысты. Аймақтың қалалық мәдениеті ғасырлар бойы дәстүрлі түрде сақталғанымен, XIX ғасырдың екінші жартысында отаршылдық биліктің енгізілуімен жаңа сипаттағы өзгерістерге ұшырады. *Зерттеудің мақсаты* – Түркістан қаласының қала мәдениетінің даму ерекшеліктерін анықтау және дәстүрлі құрылымнан Еуропалық үлгідегі жаңа кеңістіктік-архитектуралық жүйеге көшу үдерісін көрсету. *Міндеттері:* Қаланың тарихи-әлеуметтік құрылымын талдау; отарлық биліктің аймақтық саясатының әсерін анықтау; жаңа қала мен дәстүрлі қалалық бөліктің арақатынасын көрсету; постколониялық жоспардағы мәдени-әлеуметтік өзгерістерді бағалау. *Нәтижелер.* Зерттеу барысында XIX ғасырдың екінші жартысында Түркістан қаласының даму ерекшеліктері, дәстүрлі мәдениеттің сақталуы және отарлық ықпал анықталды. Бұл тарихи

кезең қаланың мәдени-әлеуметтік құрылымындағы күрделі және қарама-қайшы өзгерістерді айқын көрсетеді. Қала өміріндегі түбегейлі өзгерістер және отаршылдық үлгідегі әкімшілік басқару жүйесін қайта құру, дәстүрлі билік жүйесіне сыяқты тенденциялар зерттелуде. *Қорытынды.* XIX ғасырдың аяғында саяси-әкімшілік өзгерістер қаланың әлеуметтік-экономикалық даму процесіне ықпал етіп, отаршылдық биліктің басым болуын күшейтті. Түркістан қаласы XIX ғасырдың екінші жартысында дәстүрлі мәдени-тарихи бірегейлігін сақтай отырып, отаршылдық саясаттың ықпалымен жаңа урбанистік өзгерістерге ұшырағаны анықталды.

Түйін сөздер: Түркістан, Ресей империясы, отарлау, қала мәдениеті, қала халқы, дін, қолөнер
Алғыс айту: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғарғы білім министрлігінің АР26103507 «Түркістан өңірінің қалалық мәдениеті әлеуметтік-мәдени эволюция және трансформация контекстінде (XVIII – XXI ғасырдың басы): дәстүрлі қаладан қазіргі заманға дейін» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасы шеңберінде даярланды.

Дәйексөз үшін: Абдуллаева А.Т., Динашева Л.С., Мырзалиева Э.К. XIX ғасырдың екінші жартысындағы Түркістан қаласының дәстүрлі қала мәдениетінің эволюциясы // Asian Journal “Steppe Panorama”. 2025. Т. 12. № 6. 1619-1635 бб. (Қаз.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1619-1635

ЭВОЛЮЦИЯ ТРАДИЦИОННОЙ ГОРОДСКОЙ КУЛЬТУРЫ ГОРОДА ТУРКЕСТАНА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Абдуллаева Акерке Тойшыбаевна^{1}, Динашева Лазат Сарсенбековна², Мырзалиева Эльмира Казбековна³*

¹Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
 (д. 29, просп. Бекзат Саттарханова, 161200 Туркестан, Республика Казахстан)
<https://orcid.org/0009-0001-2565-7397>. E-mail: a.abdullaeva@ayu.edu.kz

*Автор-корреспондент

²Международный университет туризма и гостеприимства
 (д. 14В, ул. Рабия Бегим, 161200 Туркестан, Республика Казахстан)
 Кандидат исторических наук, профессор
<https://orcid.org/0000-0003-0831-4162>. E-mail: lazat.dinasheva@iuth.edu.kz

³Южно-Казахстанский педагогический университет имени О. Жанибекова
 (д. 13, ул. Байтурсынова, Шымкент, Республика Казахстан)
 Кандидат исторических наук
<https://orcid.org/0009-0006-4512-6610>. E-mail: ema-2006@mail.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Абдуллаева А.Т., Динашева Л.С., Мырзалиева Э.К., 2025

Аннотация. *Введение.* В статье рассматривается историческая эволюция традиционной городской культуры Туркестанского региона, ее изменения со второй половины XIX века. Актуальность исследования обусловлена необходимостью выявления трансформации традиционной городской культуры путем анализа социально-экономического и культурного развития города Туркестан в условиях колониальной политики Российской империи. Хотя городская культура региона веками сохранялась по традиционному образцу, во второй половине XIX века она претерпела изменения нового характера с введением колониальной власти. *Цель и задачи исследования* – выявить особенности развития городской культуры города Туркестан и показать процесс перехода от традиционной структуры к новой пространственно-архитектурной системе европейского образца; проанализировать историко-

социальную структуру города; выявить влияние региональной политики колониальной власти; показать соотношение нового города и традиционной городской части; оценить культурно-социальные изменения в постколониальном плане. *Результаты.* В ходе исследования были выявлены особенности развития города Туркестан во второй половине XIX века, сохранение традиционной культуры и колониальное влияние. Этот исторический период наглядно демонстрирует сложные и противоречивые изменения в культурно-социальной структуре города. Изучаются такие тенденции, как радикальные изменения в жизни города и реорганизация системы административного управления по колониальному образцу, вытеснение традиционной системы власти. *Заключение.* В конце XIX века политико-административные изменения способствовали процессу социально-экономического развития города и усилили преобладание колониальной власти. Установлено, что город Туркестан во второй половине XIX века претерпел новые урбанистические изменения под влиянием колониальной политики, сохранив при этом традиционную культурно-историческую идентичность.

Ключевые слова: Туркестан, Российская империя, колонизация, городская культура, городское население, религия, ремесла

Благодарность: Статья подготовлена в рамках реализации грантового финансирования проекта АР26103507 «Урбанистическая культура Туркестанского региона в контексте социально-культурной эволюции и трансформации (XVIII – начало XXI века): от традиционного города к современности» Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Для цитирования: Абдуллаева А.Т., Динашева Л.С., Мырзалиева Э.К. Эволюция традиционной городской культуры города Туркестана во второй половине XIX века // Asian Journal "Steppe Panorama". 2025. Т. 12. № 6. С. 1619-1635. (На Каз.).

DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_6_1619-1635

Кіріспе

Түркістан қаласы ерте кезеңдерден бастап қалыптасқан дәстүрлі қала мәдениетімен ерекшеленеді. XIX ғасырдың екінші жартысында Түркістан қаласының дәстүрлі қала мәдениеті Ресей империясының әкімшілік-отарлық саясатының енгізілуіне байланысты едәуір өзгерістерге ұшырап, қаланың әлеуметтік, мәдени және инфрақұрылымдық жаңа элементтердің пайда болуына әкелген.

Тарихы терең Түркістан қаласы Орталық Азияның тарихи-мәдени кеңістігінде ұзақ уақыт бойы саяси, экономикалық және рухани процестердің тоғысқан орталығы ретінде үздіксіз дамыды. Экономикалық модернизация, миграциялық үдерістер, демографиялық өзгерістер және қалалық кеңістіктің жедел трансформациясы урбанистикалық зерттеулердің маңызын арттырады. Осы тұрғыдан алғанда, Түркістанның қала мәдениетін зерделеу тек өткенді тану үшін ғана емес, сонымен қатар қазіргі урбанистикалық саясат пен аймақтық даму стратегиялары үшін де маңызды ғылыми база қалыптастырады.

Түркістан қаласының тарихи-урбанистикалық эволюциясын талдау дәстүрлі қалалық ортаның сақталуы мен өзгеру заңдылықтарын, отарлық кезеңдегі трансформациялық үрдістерді, сондай-ақ мәдени сабақтастықтың қаланың дамуға ықпалын анықтауға мүмкіндік береді. Түркістан қаласының дәстүрлі қала мәдениетінің эволюциясы мәселесін зерттеудің маңызды болуы бірнеше себептерге байланысты:

- Тарихи маңызы. Түркістан тек Қазақстан ғана емес, Орталық Азиядағы тарихи-мәдени алмасулардың орталығы болып табылады. XIX ғасырдың екінші жартысындағы аталған мәселені зерттеу арқылы отарлау, сауда қарым-қатынастары, көші-қон үдерістері қала мәдениетінің дамуына қалай әсер еткенін анықтауға мүмкіндіктер береді;

- Мәдени маңызы. Түркістан бай мәдени мұраға ие қала. Ол сәулет ескерткіштері, өнер, әдет-ғұрып салт-дәстүрлерден анық көрінеді. Қалалық мәдениеттің даму эволюциясындағы осы мәдени мұраның өзгеруін анықтау арқылы өскелең ұрпаққа қалдыратын мұраларды сақтау мен насихаттауға көмектеседі;

- Әлеуметтік мәдени маңызы. XIX ғасырдың екінші жартысы Түркістан қаласы үшін күрделі өзгерістер кезеңі болды. Өзгерістер қоғам құрылысы, білім беру, экономика, басқару жүйесін қамтыды. Осы өзгерістерді зерттеу арқылы жергілікті халықтың мәдени бірегейлігіне әсер ету дәрежесін анықтауға мүмкіндіктер береді;

XIX ғасырдың екінші жартысында Түркістан қаласы патшалық Ресейдің ықпалындағы аймақ болды. Зерттеу барысында отарлық саясаттың, патша әкімшілігі шешімдері қала мәдениетіне, жергілікті халықтың тұрмыс-тіршілігіне, әдет-ғұрыптарына қаншалықты әсер еткені айқындалады. Түркістан қаласының дәстүрлі қала мәдениетінің эволюциясын зерттеу нәтижесінде өзге де қалалар мен өңірлердегі ахуалды салыстырмалы зерттеуге, ұқсас белгілері мен аймақтық ерекшеліктерді сараптауға мүмкіндіктер береді. Сондай-ақ, Түркістан қаласының дәстүрлі қалалық мәдениет эволюциясының тарихи бастауларын зерттеу арқылы жаһандану, урбандалу, мәдени бірегейлікті сақтау сияқты заманауи міндеттерді де шешу мүмкіндігі бар.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу жұмысының деректік негізін Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінде сақталған ресми әкімшілік басқару сипаттағы архив материалдары құрады. Зерттеу барысында келесі архив қорлары пайдаланылды:

118-қор – Сырдарья облысы Түркістан қаласының коменданты басқармасы (1865-1869 жж). Бұл қордағы материалдар Түркістанның Ресей әкімшілік жүйесі кезіндегі қала тұрғындары туралы жан-жақты мәліметтер сақталған.

119-қор – Түркістан уездік басқармасының (1870-1886 жж) материалдары. Қорда қаладағы сауда қатынастары, қолөнер кәсіптері, салық жинау және жергілікті өзін-өзі басқару жүйесіне қатысты деректер бар.

145-қор – Түркістан қаласының учаскелік приставы басқармасының құжаттары. Бұл деректерден қаладағы тәртіп, құқықтық реттеу және қоғамдық әлеуметтік жағдайы жөнінде мәліметтер алынды.

Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізін Қазақстан аумағындағы қала мәдениетінің даму үдерістерін жан-жақты қарастырған ғылыми еңбектер құрайды. XIX ғасырдың екінші жартысындағы Түркістан өңірінің қала мәдениеті тарихына қатысты орыс саяхатшыларының, Ресей империясының зерттеуші ғалымдардың, әскери қызметкерлердің жазбаларында құнды мәліметтер сақталған. Сондай ақ, археологтар, шығыстанушылар, зерттеуші ғалымдардың еңбектерінде қалалар жүйесіне қатысты құнды деректер ұсынылған. Осы еңбектер зерттеудің теориялық базасын қалыптастыруға мүмкіндік берді.

Отан тарихының отарлық кезеңі жаңа теориялық және әдіснамалық тәсілдерді, зерттеу тақырыбына объективті көзқарасты талап етеді. Патша өкіметінің аймақтық саясатын зерттеу белгілі бір қаланың ерекшеліктерін көрсететін мәселелерді қамтиды. Бұл жағдайда Түркістан қаласының қала мәдениетін зерттеу Ресей империясының шет аймағы ретінде қарастыру белгілі бір аумақта дәстүрлі қала мәдениетіндегі өзгерістерді анықтау үшін маңызды. Негізге алынған жүйелі әдіс Түркістан қаласының қала мәдениетіндегі трансформациясын зерделеуде және Ресей империясының аймақтағы саясатын біртұтас құбылыс ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. XIX ғасырдың екінші жартысындағы патшалық Ресейдің отаршыл саясаты салдарынан Түркістан қаласының дәстүрлі қалалық мәдениеті күрделі өзгерістерге ұшырағаны белгілі. Ол әлеуметтік, экономикалық, саяси факторлардың әсерінен орын алды. Мақала барысында мәдени өзгеріс, мәдени синкретизм теорияларына мән берілді. Түрлі дәстүрлер мен мәдениеттердің алмасуынан жаңа мәдени бірегейліктің пайда болуына жағдай жасалды. Мұндай ерекшелікті біз Түркістан қаласының XIX ғасырдың екінші жартысындағы даму тарихынан анық байқаймыз.

Тарихилық принцип зерттелетін кезең шеңберінде қаланың әлеуметтік-экономикалық өмірінің аспектілерін қарастыруды және талдауды талап етеді. Зерттеуде объективтік принцип пен жалпы ғылыми принциптеріне сүйену арқылы XIX ғасырдың екінші жартысындағы Түркістан қаласының қала мәдениеті эволюциясын жан-жақты талдауға мүмкіндік берді.

Зерттеулердің шеңберінде отаршылдық кезеңнің мәдени мұрасын талдауда сыни көзқарас қолданылды. Қазіргі кезеңде Отан тарихындағы негізгі тарихи маңызды кезеңдерді бағалауда өткен оқиғаларға айқындық енгізу қажеттілігі туындайды. Сондықтан бұл зерттеулер бағытында біржақты талдаудан алшақ болу қажет. Бүгінгі ғылыми-зерттеу жұмыстарында отаршылық саясаттың жағымсыз жақтарын белсенді түрде ашуға әрекеттер жасалуда. Постколониалдық теорияға сай, патшалық Ресейдің отарлық саясаты тұсындағы Түркістан қаласындағы мәдени, саяси және экономикалық өзгерістердің жағымсыз жақтарына баға беріледі.

Ғылыми-зерттеу жұмысы барысында урбанистика сынды ғылыми бағыттың принциптері басшылыққа алынады. Ол қала құрылымы, оның сәулеттік ерекшеліктері, патшалық Ресей ықпалындағы жаңа ғимараттардың салынуы, көшелер мен мәдени нысандардың (мешіт, медресе, кесене, базар) орналасуы сынды мәселелерді айқындауға көмектеседі. Сонымен қатар сауда ісінің дамуы, оның қала өміріне әсері, әлеуметтік топтардың жіктелуі, қолөнер түрлерінің дамуы сияқты өзге де маңызды сұрақтарға жауап береді.

Талдау

Қарастырып отырған мәселе түрлі тарихи кезеңдерде ғылыми-зерттеу жұмыстарының нысанына айналып отырған. XIX ғасырдың екінші жартысынан басталған зерттеу жұмыстары күні бүгінге дейін жалғасуда. Патшалық Ресей және кеңестік тарихнамада отаршыл үкіметтің келуі Түркістан қаласы дәстүрлі қалалық мәдениетінің эволюциясына оң әсерінің ғана болғанын жүйелі түрде насихаттады. Жергілікті халықтың дәстүрлі мәдениетін күштеп өзгерту әрекеттері назардан тыс қалды. Рас патшалық Ресей, кеңестік тарихнама өкілдерінің еңбектерінің маңыздылығын да жоққа шығаруға болмайды. Статистикалық мәліметтермен қатар, XIX ғасырдың екінші жартысындағы қала өмірінің ерекшеліктері, халықтың күнделікті өміріне қатысты туралы маңызды мәліметтер қамтылады. Бүгінгі таңда жүргізіліп жатқан ғылыми-зерттеу жұмыстары ешқандай идеологияның тар шеңберінде жүргізілмейді. Объективтілік принципіне басымдылық беруімен ерекшеленеді. Ұсынылып отырған мақала барысында да шынайылық принципіне сай, мәселені жағымды және жағымсыз жақтарымен қоса зерттеу басты назарда болды.

XIX ғасырдың екінші жартысы Түркістан қаласы үшін терең әлеуметтік және мәдени өзгерістерге толы кезең болды. Бұл уақыт аралығы Ресей империясының Орталық Азияға енуімен тұспа-тұс келіп, өңірдің әлеуметтік құрылымы, басқару жүйесі мен дәстүрлі мәдени кеңістігі жаңа формада қалыптаса бастады.

Г.М. Конаева, Г.Ж. Нурышева қала феноменін сипаттай отырып, қаланың «тек тұрғындар урбанизациясы ғана емес, сол мемлекеттің даму индексін көрсететін, тұрақтылығы мен мызғымастығының рәмізін айқындайтын, зәулімдігі мен сұлулығы арқылы асқақтанатын, этноинроиспекциялық шабыт беретін идеологияның нақты материалдық трансформацияларына да айналды» деп атап көрсетеді (Конаева, Нурышева, 2022: 22). Зерттеушілердің бұл тұжырымына сай, XIX ғасырдың екінші жартысындағы Түркістан қаласының дәстүрлі қалалық мәдениетінің даму эволюциясы сол дәуірдің саяси және әлеуметтік ерекшеліктерін көрсетті. Демек патшалық Ресейдің отарлық саясатының әсері ерекше байқалып, сол саясатқа сай дамыды.

Қарастырып отырған мәселеге қатысты тарихи деректер, саяхатшылар еңбектерінде Түркістан қаласы жиі аталады. Зерттеуші Қ. Қаратышқанова деректерді сарапайт келе, XIX ғасырдың екінші жартысындағы Түркістан қаласы дәстүрлі ортағасырлық қалаларға тән белгіні сақтап қалды. Демек қала үш бөліктен – цитадельден, шахристаннан және рабаттан тұрғандығы туралы мәліметтер береді (Қаратышқанова, т.б., 2025: 262). Бұл мәліметтің өзі патшалық Ресейдің ықпалы күшейгеннен кейін қала құрылымындағы өзгерістердің деңгейі қандай болғандығын анықтауға мүмкіндік береді.

Тарихшы Ж. Артықбаев бұл қаланың тарихы басқа Орталық Азия қалаларымен салыстырғанда әлдеқайда тереңде жатқанын атап көрсетеді (Артықбаев, 2019). Сондықтан

Түркістанды тек түркі халықтарының ғана емес, бүкіл Еуразияның байырғы өркениет орталығы ретінде қарастырған жөн және оның белгілері XIX ғасырдың екінші жартысында қаншалықты сақталғанын анықтау ғылыми қауымдастықтың әлі де болса қызығушылығын тудыруда.

Сығанақ қаласының құлдырауынан кейін XVI–XVIII ғасырлар кезеңінде Түркістан қаласының маңызы арта түсті. Ол қазақ хандығының саяси және экономикалық жағынан жетекші орталықтарының бірі ретінде қалыптасты. Қала құрылыс материалы мен жоспарлану сипаты жағынан Орталық Азияға тән дәстүрлі қалалық келбетті сақтаған: басым бөлігі шикі кірпіштен тұрғызылған тұрғын үйлер, бір-бірімен жалғасқан тар көшелер, қорғаныс қабырғасымен қоршалған ішкі қамал бөліктері. Сонымен бірге мұнда күйдірілген кірпіштен салынған сәулеттік нысандар да болған, олардың ішінде діни құрылыстар — мешіттер, кесенелер және медреселер ерекше орын алған. Түркістан аумағында Қожа Ахмет Ясауи, оның қызы Гауһар ана және күйеу баласы Әли Қожа сияқты тарихи тұлғалардың қабірлері орналасқан. Сондай-ақ Баба-Араб мешіті мен көптеген басқа да кесенелер мен мешіттер болған, олардың бірқатары бүгінде тек орындары мен қираған қалдықтары түрінде ғана сақталған. Қаланың кеңістіктік-архитектуралық дамуы мен әлеуметтік өмірінің тарихи динамикасын зерделеу өңірдің дәстүрлі қала мәдениетінің генезисі мен эволюциясын айқындауға мүмкіндік береді.

Қазақстанның Ресей империясының құрамына енуінен кейін аймақты ғылыми тұрғыда зерттеу ісі жүйелі сипат ала бастады. Бұл кезеңде өлкенің табиғи байлығы мен халқының әлеуметтік-экономикалық, мәдени-тұрмыстық жағдайын анықтау мақсатында түрлі әскери, әкімшілік және этнографиялық экспедициялар ұйымдастырылды. Нәтижесінде Түркістан өлкесі туралы ресми есептер, шолулар мен этнографиялық сипаттағы еңбектер кең көлемде жарық көріп, өңірдің тарихи және мәдени келбетін жан-жақты сипаттауға негіз болды.

Империялық кезеңдегі еңбектерде кең көлемді фактілік материал, тарихи-экономикалық, статистикалық-этнографиялық деректер берілген. Авторлар халықтың білім беру, медицина, әкімшілік басқару мәселелерін қарастыра отырып, Ресей империясының өңірдегі билік функцияларының қалай жүзеге асқанына ерекше көңіл бөледі. Мысалы А. Добросмысловтың «Города Сырдарьинской области» еңбегі (Добросмыслов, 1912) зерттеуіміз үшін негізгі дереккөздерінің бірі болып табылады. Еңбекте Түркістан қаласының әкімшілік-тұрмыстық құрылымы, басқару жүйесі, қала инфрақұрылымының қалыптасуы және отарлық кезеңдегі әлеуметтік өзгерістер жүйелі түрде сипатталған. Автордың мәліметтері қала мәдениетінің эволюциясын нақты деректермен негіздеп, XIX ғасырдың екінші жартысындағы урбанистік үрдістерді кешенді талдауға мүмкіндік береді. Ғалым Түркістан қаласының сыртқы келбетін сипаттай отырып: «Қала жергілікті топырақтың сұр түсіне ұқсайды, өйткені тұрғын үйлер, шаруашылық құрылыстар мен дауалдар түгелдей күйдірілмеген кірпіштен салынады немесе жұқа ағаш сырықтырынан өрілген қанқаға кептіріліген балшық пен саман араласқан лайды сылау арқылы тұрғызылады» деп жазады (Добросмыслов, 1912: 125).

Түркістан генерал-губернаторлығының «Обзор Сырдарьинской области» атты жыл сайынғы ресми басылымдары (1867–1916 жж.) өлкенің демографиялық және экономикалық құрылымын айқындайтын аса құнды статистикалық дереккөз болып табылады. Бұл есептерде уездер бойынша халық саны, этникалық құрамы, шаруашылық түрлері, сауда айналымы мен білім беру мекемелерінің жағдайы егжей-тегжейлі берілген. 1887 жылғы шолу мәліметтерінде Түркістан қаласы гүлденген қала ретінде сипатталады (Обзор Сырдарьинской области, 1887: 64). Бұл статистикалық жинақта қала тұрғындары, халқы саны, кәріздер, бұлақтар мен су жүйесі, шаруашылық, базарлар, оқу орындары, телеграф, пошта, ғимараттар туралы мәліметтер бар. Мұндай ресми статистикалық жинақтар Түркістан өңірінің XIX ғасырдағы әлеуметтік құрылымы мен қала мәдениетінің экономикалық негіздерін тануға мүмкіндік береді.

Ресей Географиялық қоғамының ғылыми қорында сақталған Түркістан қаласының 1854 жылындағы тарихи картасы зерттеуіміз үшін құнды дерек ретінде қарастырылады. (Kozha, et al., 2025). Аталған деректе XIX ғасырдың екінші жартысындағы қаланың қорғаныс

жүйесі, цитадель аумағы, қала қақпалары, базар орны, діни нысандар, бау-бақшалар, диірмендер, көпірлер мен негізгі жол тораптары туралы мәліметтер жүйелі түрде берілген. Деректегі мәліметтер арқылы XIX ғасырдың екінші жартысындағы қала құрылымындағы өзгерістерді нақты салыстырмалы әдіс арқылы айқындауға болады.

Түркістан өлкесінің тарихи-мәдени келбетін талдауда белгілі шығыстанушы В.В. Бартольдтің «История культурной жизни Туркестана» еңбегі ерекше ғылыми маңызға ие (Бартольд, 1927). Автор аймақтың ортағасырлық тарихи сабақтастығын зерттей отырып, XIX ғасырдағы мәдени өзгерістермен байланысын салыстырмалы түрде қарастырады. В. Бартольд атап өткендей, Түркістан Ресей әскерлерінің басып алуына дейін Сырдария облысының ірі қалаларының бірі болған. Сонымен қатар, зерттеуші Түркістанда ресейлік әскерлердің болғанына қарамастан, қала тұрғындарының дәстүрлі мәдениеті мен тұрмыс-салт ерекшеліктері мықты сақталғанын түсіндіреді.

Аймақтың мәдени бейнесін визуалды тұрғыда бейнелейтін маңызды дереккөздердің бірі — «Туркестанский альбом» (1871–1872) жинағы (Туркестанский альбом: 8) Онда Түркістан мен оның төңірегіндегі архитектуралық ескерткіштер, қолөнер, базарлар мен тұрмыс-салт көріністері фотосуреттер мен иллюстрациялар арқылы берілген. Альбом Түркістанның XIX ғасырдағы дәстүрлі қалалық мәдениетінің көркем, материалдық және рухани көрінісін сол заманның көзқарасы тұрғысынан танытады.

Түркістан өлкесі туралы Н. Северцев еңбегінде Түркістан қаласындағы көшелері, базарлары туралы мол мәліметтер береді (Северцев, 2017: 73, 362). Бұл өз кезегінде Түркістан қаласының XIX ғасырдың екінші жартысы дәстүрлі қала мәдениетінің эволюциясын және отарлық кезеңдегі әлеуметтік-мәдени трансформациясын ғылыми тұрғыда түсінуге негіз болды. Бұл дереккөздер қаланың экономикалық қызметі мен қоғамдық өмірінің, сәулет пен мәдени кеңістіктің өзгерістерін анықтауға мүмкіндік беріп, Түркістанның тарихи-өркениеттік дамуындағы жаңа парадигманы айқындайды.

Нәтижелер

Қала мәдениетінде күрделі өзгерістер енуі XIX ғасырдың екінші жартысында – Ресей империясының отарлауы кезінде басталады. Ресей империясының құрамына Орталық Азияның қосылуы нәтижесінде құрылған Түркістан өлкесі империялық биліктің жаңа аймақты игеру, басқару және оның жалпы мемлекеттік кеңістікке біріктіру міндетін алға қойды. Бұл өңір әлеуметтік-экономикалық және мәдени тұрғыдан өзіндік ерекшеліктерге ие болды. Өңірге еуропалық үлгідегі қала мәдениеті әсер етеді. Ұлы жүздің территориясы жаңадан құрылған Түркістан генерал-губернаторлықтың құрамына енді. Ірі қалалар уезд орталықтарына айналды. Сондай қалалардың бірі – Түркістан қаласы, 1872 жылы Түркістан уезінің орталығы болды.

Аймақта орын алған саяси өзгерістер қаланың даму үрдісіне өзіндік ықпалын тигізді. XIX ғасырдың екінші жартысында қаланың әлеуметтік-экономикалық болмысында елеулі өзгерістер байқалды. Алайда қала құрылысында дәстүрлі элементтерінің сақталуын атап өткен жөн. XIX ғасырдың соңында Түркістан қаласының аумағында орын алған тарихи үдерістер қоғам өмірінде күрделі әрі қайшылықты өзгерістердің болғанын дәлелдейді. Отарлық биліктің бұл кезеңдегі саясаты жергілікті мәдени-рухани ерекшеліктерді елемей, ұлттық мүдделерді екінші орынға ысырып, жалпыимпериялық саясатпен алмастырды. Түркістан қаласы да Қазақстанның басқа қалалары сияқты Ресей империясының шеткері аймағына айналды. Мұнда бірыңғай әскери-отарлық басқару жүйесі қалыптасты. Ресей империясы аймақтың дәстүрлі шаруашылық құрылымын түбегейлі өзгеріссіз сақтай отырып, оны қазынаға табыс әкелетін аймаққа айналдыру мақсатында қала құрылымын еуропалық үлгіге сай жетілдіруге күш салды.

Қазақстанның оңтүстігі Ресей империясының құрамына өткеннен бастап Қазан төңкерісіне дейінгі аралықта Түркістан қаласының архитектурасы және қала құрылысының дамуы үш негізгі кезеңге бөлінеді: бірінші кезең (1864–1872 жж.) – бұл уақыт аралығында қала әскери бақылауға өткенмен, құрылымында айтарлықтай өзгерістер орын алған жоқ; екінші

кезең (1872–1890 жж.) – Түркістан уездік мәртебе алып, тұрғындар саны артып, капиталистік қатынастар ене бастайды; үшінші кезең (1890–1916 жж.) – бұл мерзім Ресейдегі империализмнің өрлеуімен және Орынбор-Ташкент теміржолының салынуымен тығыз байланысты. XIX ғасырдың екінші жартысындағы Түркістан қаласының дәстүрлі қала мәдениетінің эволюциясына дәл осы теміржолдардың салынуы көп әсер етті. Теміржолдардың салынуы дәстүрлі қала мәдениетінің жаңа заман ағымына сай өзгерісіне алып келді. XIX ғасырдың екінші жартысында Түркістан қаласы да өзге Ресей империясының қалалары сияқты теміржол құрылысына тартылды. Әсіресе Ташкент қаласынан басталып, Қытай шекарасына дейін жалғасқан теміржол құрылысы Түркістан қаласының дәстүрлі қала мәдениетінің эволюциясына ерекше әсер етті. Теміржол құрылысының жүргізілуі сөзсіз жергілікті тұрғындардың, қала әкімшілігіне тиесілі жерлерді мемлекет қажеттілігіне алу арқылы жүрді. Әрине кез-келген жерлер алына бермеді. Жерлердің географиялық орналасуы, экономикалық мүмкіндіктері, қажетті ресурстардың болуы, инфрақұрылымына сай жүргізілді. Мысалы халық игілігінде болған базарлардың алынуы жергілікті тұрғындардың шаруашылық түрлерінің өзгеруіне алып келді. Әрине бұл жайт сауда ісінің қаланың басқа аймақтарында жалғасуына әсер етті. Нәтижесінде жаңа базарлар салынып, қаланың көркінің, инфрақұрылымының өзгеруіне жағдай жасады.

Археолог К.М. Байпаков Оңтүстік Қазақстанның ортағасырлық және кейінгі дәуір қалаларының зерттелуін XVI ғасырдан 1870 жылдарға дейінгі және 1870–1917 жылдар аралығындағы зерттеулер деп межелілеу қажеттілігін атап өтеді (Байпаков, 1998). Ғалымның бұл кезеңдеуі XIX ғасырдың екінші жартысының қалалар тарихында бетбұрысты дәуір болғанын дәлелдейді. Осы уақыттан бастап Ресей империясының әкімшілік реформалары, әскери бекіністердің күшеюі, жаңа сауда жүйелерінің енгізілуі, көшпелі және жартылай көшпелі халықтың отырықшылануына ықпал еткен экономикалық өзгерістер қаланың кеңістік құрылымына, сәулет келбетіне және әлеуметтік топографиясына тікелей әсер етті. 1870 жылдардан кейін қалалар келбетінің сапалық тұрғыда трансформацияға ұшырап, қала жоспарлаудың, сауда-экономикалық орталықтардың қайта ұйымдастырылуының, жаңа әкімшілік ғимараттар салынуының нәтижесінде урбанистік бейненің түбегейлі өзгерген кезеңі болды.

1864 жылдан бастап қала Ресей әскері билігіне өткен соң алғашқы уақытта Түркістанның жоспарлық құрылымы сол күйінде сақталды. Бастапқыда тек бекініс қабырғалары қалпына келтірілді. Осы аумақта әскери мекемелер орналасып, кейінірек солдаттарға арналған казармалар, коменданттың үйі мен әскери қызметкерлерге арналған тұрғын жайлар салынды (Мустафаев Н.И. и др., 1994: 263–273).

1864 жылы генерал Черняев басып алған Түркістан қаласы сол кезеңде қарапайым, шағын қала ретінде сипатталған, оның тар көшелері мен саз-балшықтан салынған үйлері қала мәдениетінің дәстүрлі сипаттарын көрсетеді (Гедин С. 1899: 51–53). Қала орталығындағы ең маңызды сәулет ескерткіші – Әзірет-Сұлтан кесенесі. Мешіт қасында қыштан салынған қорған қабырғасы ішінде сол кезде орыс казармалары орналастырылған. Бұл ескерткіштер қаланың тарихи және мәдени деңгейін көрсетсе, ал сол замандағы қазіргі үйлер — саз-балшықтан салынған, тегіс шатырлары бүлінген үйлер мен тар, қисық көшелер — дәстүрлі қала мәдениетінің қарапайым тұрмыстық жағын бейнелейді.

Қала «орыс» және «түземдік» деп бөлінді. Қаланың «орыс» бөлігі – жаңа қала, «түземдік» бөлігі – ескі қала деп саналды. Қаланың «орыс» бөлігінде халыққа қажетті жағдайлар жасалды – дәріханалар, дәрігерлік амбулаториялар, ауруханалар, саябақ, кітапханалар, еуропалық үлгідегі ғимараттар, жарықтандырылған көшелер және т.б. Қаланың «ескі» бөлігі өткен ғасыр деңгейінде қалды. Ал барлық табыс ескі қала тұрғындарынан жиналатын салықтан түсіп отырды.

Қаланың «ескі» бөлігінде өзін-өзі басқару жүйесі енгізілді. Өз кезегінде 4 кварталға бөлінген қаланы төрт ақсақал басқарды. Ахмет Ясауи кесенесі, орыс казармалары, офицерлердің пәтерлері, комендант үйі мен қоймалары кіретін қала цитаделі коменданттың бақылауында болды. Түркістан қаласының басты маңызы әулие Қожа Ахмет Ясауидің осында

жерленуі және Өмір Темір тұрғызған кесененің дәл осы шаһарда орналасуымен анықталады. Түркістан түркі мұсылман әлемінің рухани астанасы, Қазақ мемлекетінің саяси орталығы болғандығын отарлық билік назарында ұстады. «Жаңа өлкеге келген империя шенеуніктері жергілікті халықтың өмірінде ислам дінінің маңызы жоғары екендігін ескеріп, артық қадамдарға барудан сескенді...» (Нұртазин, т.б. 2023: 733). Кесененің жағдайы патша әкімшілігі үшін белгілі бір дәрежеде қиындықтар туғызды, оны күтіп ұстау және ондағы сирек кездесетін заттарды сақтау үшін белгілі шығындарды қажет етті. 1886 жылы тарихи және діни мәні зор бұл нысанды жөндеуге 28 200 рубль бөлінді (Литвинов, 1998: 87). Кесенеде кейбір құнды бұйымдар ұрланып сатылған. Тіпті кесененің қызметшілері зиярат етушілерге Ясауи кесенесінің қаптамасынан алынған фрагменттер мен қола шырағандарды саудалағаны жөнінде деректер кездеседі (Туркестанские ведомости, 1913). Сауда қатарларының салынуы сөзсіз Түркістан қаласының дәстүрлі қала мәдениетінің дамуына өзіндік әсер етті. Мысалы сауда қатарларының көптеп ашылуы осы іспен жұғылданушылардың да санын арттырды. Жергілікті тұрғындар негізінен мал шаруашылығы өнімдерімен қатар, қолдан жасалған бұйымдарды сатуға дағдыланған. Бұл өз кезегінде қолөнер бұйымдарын жасау жұмыстарының белсенді жүруіне алып келді.

1870-жылдарға дейін қаланың кеңістік құрылымы айтарлықтай өзгеріске ұшырамады. В. Бартольд өз еңбегінде Ресей империясының ықпалын ең алдымен тұтас қала өмірдің келбетіндегі өзгерісінен байқауға болатынын атап өтеді (Бартольд, 1927: 171). Шынында, 1870 жылдары Түркістан сияқты қалалардың жоспарлық құрылымына өзгерістер еніп, империяның урбанистикалық саясаттың ең көрнекті көріністерінің бірі болды. Қаланың жоспарында көшелері кеңейтіліп, реттелуі, қорған қабырғаларының бұзылуы сияқты үдерістер жергілікті тұрғындардың күнделікті өміріне де, дәстүрлі қала мәдениетіне тікелей әсер етті.

1865 жылғы Түркістан әскери губернаторының қала комендантына жазған хатында қаладағы барлық Бұхаралық сауда орындарын тәркілеу, қаладағы бухарлық тұрғындарды қадағалау және барлық Бұхара керуендерінің қозғалысын тоқтату туралы нұсқаулар берілген (ҚРОМА. 118-қ., 1-т., 3-іс, 7-п.). Бұл құжат Түркістанның ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы қалалық мәдениеті мен әлеуметтік құрылымына отарлық ықпалдың нақты көрінісі ретінде қарастырылады.

Қала мәдениетінің дамуы тек сәулет, өнер және дәстүрлі шаруашылық арқылы ғана емес, сонымен бірге қалалық өмірдегі әлеуметтік қатынастар мен сауда жүйесі арқылы да айқындалған. Аталған құжатта көрсетілген тәркілеу шаралары мен саудаға бақылау қаланың экономикалық белсенділігіне, қолөнер мен базар мәдениетіне, сондай-ақ әртүрлі этникалық топтардың өзара қатынасына тікелей әсер еткен. Бұл Түркістан қаласындағы дәстүрлі сауда мен қалалық өмір салтының отарлық басқару жүйесімен қалай реттелгенін, қала мәдениетінің трансформациясына әкелгенін түсінуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, мұндай шаралар қалалық мәдени ортаның көпқабатты сипатын — дәстүрлі қалалық топтардың (қолөнершілер, саудагерлер, шеберлер) өміріне сырттан жасалған қысым арқылы өзгерістер енгізілгенін көрсетеді.

1871 жылы Түркістан көпестерінің қоғамы қаражатымен 500 сауда нүктесімен жаңа базар салынды (ҚРОМА. 118-қ., 1-т., 781-іс, 9-10 пп.). 1875 жылы Түркістан қаласында алғашқы дәстүрлі емес кірпіштен өрілген, іргетасы тастан қаланған, төбесі қаңылтырмен жабылған ғимарат салынады. Қала тұрғындары мен саудагерлердің ұсынысы бойынша жаңа 500 сауда орындары салынған. Олар Түркістан генерал-губернаторы бекіткен жоспарға сәйкес салынған және базардың жаңа орынға көшуі арқылы қалалық сауда мәдениетін жүйелендіру мақсатында жасалған деп көрсетіледі. Алайда жергілікті саудагерлер мен тұрғындар жаңа базарға көшуден бас тартып, ескі базарды бұрынғы орнына қалдыруды сұраған. Құжатта атап өтілгендей, ескі базар аумағы тығыз және дұрыс жоспарланбаған болып шыққан. Бұл жағдай Түркістан қаласының ХІХ ғасырдағы қалалық мәдениетінің трансформациясын көрсетеді. Бір жағынан, жаңа сауда орындарының салынуы қала кеңістігін ұйымдастыру, сауда мәдениетін жүйелеу, инфрақұрылымды жаңарту және экономикалық белсенділікті арттыру мақсатымен

жүргізілген. Екінші жағынан, жергілікті тұрғындар мен саудагерлердің қарсылығы дәстүрлі сауда ортасының әлеуметтік және мәдени рөлінің күшті болғанын, қалалық мәдениеттің өзгерістерге бірден бейімделмегенін және әлеуметтік қатынастарды бейнелейді.

XIX ғасырдың 1870-жылдарынан бастап Сырдария облысының қалалары өздерінің әскери-стратегиялық мәнін жоғалта бастайды. Қалалардан әскерлер шығарылып, әскери мекемелердің саны азаяды. 1872 жылы Түркістан уездік қала ретінде мәртебе алады, бірақ 1887 жылы Шымкент уезінің құрамына кіреді. Бұл өзгерістер қаланың дамуына жанама түрде ықпал етті.

XIX ғасырдың 70-жылдардың соңына қарай қалаға орыс қоныстанушылары келе бастайды. Осы кезеңде қаланың жаңа бөлігін жобалау жұмыстары жүргізіліп, құрылыс басталады. Еуропалық үлгідегі қала бөлігі «жаңа қала» деген атау алған бұл аудан Түркістанның ескі бөлігінен солтүстік-шығыс бағытынан жалғасып салынады. Бұл жаңа қоныс орыс тұрғындары үшін бекініс маңындағы бос жерлерге орналастырылды және әскери гарнизонның қорғауында болды. Жаңа қала бөлігі ескі қаламен қатар дамып, иірімді көшелер жүйесі қалыптаса бастайды. «Орыс бөлігінің» құрылымдық негізін әртүрлі өлшемдегі тікбұрышты кварталдар мен шіркеу орналасқан алаң құрады. Түркістандағы «орыс бөлігіндегі» алғаш бой көтерген маңызды нысан – православ шіркеуі. Ол 1884–1886 жылдары аралығында қам кірпіш пен күйдірілген кірпіштен тұрғызылып, 100 адамға лайықталып салынды. Шіркеудің құрылымы мен сырт келбеті ерекше тартымдылығымен ерекшеленді. Жаңа қаланың тұрғындарына арналған барлық қажетті инфрақұрылым қарастырылды: дәріханалар, амбулаториялар, ауруханалар, саябақтар, кітапханалар, еуропалық үлгідегі қоғамдық ғимараттар және көшелерге жарық орнату жұмыстары жүргізілді. Ал қаланың ескі бөлігі бұрынғы дәстүрлі сипатында қала берді. Дегенмен, қалалық бюджеттің негізгі кірісі дәл осы ескі қала тұрғындарынан жиналған салықтар арқылы қамтамасыз етіліп отырды (Добросмыслов, 1912 : 151).

Ал ескі Түркістан бөлігінде түбегейлі өзгерістер болмағанымен, базар маңында сауда нысандарының саны артып, сауда қатары, керуен-сарайлар, мешіттер мен қонақ үйлер бой көтере бастайды. Бұл сауда алаңы уақыт өте келе қаланың басты экономикалық орталығына айналып, сауда-саттықтың маңызы артты. Ескі қалада өзін-өзі басқару жүйесі енгізіліп, қала төрт кварталға (махалля) бөлінді.

«Түркістанда Кауффманның билігі кезінде «исламға араласпау» саясаты жан-жақты шындалды. Саясаттың негізгі моделі ислам діні істеріне формальді түрде араласпау және діни қызметкерлерін елемегену болып табылады» (Нұртазина Н.Д., т.б. 2023: 733). Патша әкімшілігі бір жағынан ислам дінінің өңірдегі әлеуметтік өмірдегі шешуші рөлін жоққа шығара алмай, оны белгілі деңгейде маңызды фактор ретінде ескеруге мәжбүр болды. Соған қарамастан, империялық билік қалалық кеңістікті қайта ұйымдастыру арқылы өз үстемдігін күшейтуді көздеді. Бұл үрдістің маңызды бағыттарының бірі санитарлық-гигиеналық нормаларды жаңарту, мұсылмандық жерлеу орындарын реттеу және қала инфрақұрылымын «еуропалық үлгіге» бейімдеу шаралары болды (Акимбек, Ж., 2023: 37-39). Ресей әкімшілігі енгізген жаңа санитарлық ережелер қоғамдық денсаулық сақтау, індеттердің алдын алу сияқты прагматикалық мақсаттармен түсіндірілгенімен, іс жүзінде аймақты империялық жүйеге бейімдеудің саяси-идеологиялық тетігіне айналды. Ескі мазарлардың жабылуы, жерлеу орындарын көшіру, мұсылман қауымы үшін қасиетті саналатын кеңістіктерге шектеу қою тәрізді шаралар жергілікті тұрғындар арасында қарсылық туғызбай қоймады (Акимбек, 2023: 37-39). Патша билігі исламды формалды түрде ескергендей болғанымен, іс жүзінде рухани-кеңістікті бақылау мен қайта қалыптастыруға бағытталған терең саясат ұстанғанын аңғартады. Түркістан қаласының урбанистік құрылымындағы өзгерістер мен санитарлық реформалар XIX ғасырда жалғасқан патшалық биліктің отарлық стратегияның құрамдас бөлігі болды. Олар тек денсаулық сақтау шаралары ғана емес, қала кеңістігін, тұрмыс мәдениетін және қоғамдық тәртіпті империялық үлгіге икемдеу арқылы биліктің саяси үстемдігін тұрақтандырудың маңызды құралына айналды.

1866 жылы Түркістанда 20 мешіт, 2 медресе, 15 қолөнер шеберханасы, 5 зергерлік ұстахана, 6 тігін шеберханасы, 18 наубайхана, 8 шаштараз, 22 су диірмені және үлкен базар болған (Добросмыслов, 1912: 155). Халық саны біртіндеп артты. Мәселен, 1864 жылы 5 мың адамды құраса, 1889 жылы бұл көрсеткіш 7 288 адамға (оның ішінде 3 837 ер адам, 3 451 әйел адам) жетті. XIX ғасырдың екінші жартысында Түркістан қаласында 1201 тұрғын үй болған. Ресей империясының жүргізген санақ құжаттарында әскери-топографиялық лексикасында қолданатын жалпылама ұғым бойынша ол тұрғын үйлер «сакля» деп аталады. Сакля – өңірге тән шикі кірпіштен (саманнан) тұрғызылған дәстүрлі тұрғын үй дегенді білдіреді (ҚР ОМА. 118-қ., 1-т., 2-іс, 12-16 пп.).

1864 жылғы құжаттар деректеріне сәйкес, Түркістан қаласында әртүрлі кәсіп иелері мен шеберлер белсенді жұмыс істеген. Онда тігіншілер, ағаш ұсталары, темір ұсталары, мыс өңдеушілер, дөңгелек жасаушылар, тері өңдеушілер сияқты мамандардың кәсіби қызметі дамығаны атап өтілген. Бұл мәліметтер қаланың әлеуметтік және экономикалық құрылымында қолөнер мен шағын өндірістің маңызды рөл атқарғанын, сондай-ақ дәстүрлі қала мәдениеті мен жергілікті халықтың өмір салтын көрсететінін дәлелдейді. (ҚРОМА. 118-қ., 1-т., 2-іс, 32-33 пп.).

Қаланың әлеуметтік-экономикалық құрылымында саудагерлер (1698 адам) мен қолөнершілер (1 380 адам) басымдыққа ие болды. Сондай-ақ қалада 335 әскери, 1 343 егіншілер, 1169 жұмысшылар тіркелген (ҚРОМА. 145-қ., 1-т., 84-іс, 32 п.). Саудагерлер санының басым болуы Түркістанның маңызды сауда орталығына айналғанын көрсетеді. Әскерилер – патшалық Ресейдің отарлық әкімшілігі тарапынан қызметке жіберілген мамандар болатын.

Қалалық базарлар өңір тұрғындарының экономикалық белсенділігінің басты алаңына айналды. Осыған байланысты патша билігі базар жұмысын реттеуге ерекше мән берген. Өңірдегі халықтың әлеуметтік-экономикалық өмірінің орталықтарының бірі базарлар болды. Сондықтан патша әкімшілігі қаладағы базарларды реттеу мәселелерін назардан тыс қалдырмады. Түркістан қаласының қолайлы орналасуы транзиттік сауданы дамытуға мүмкіндік берді. Негізгі өнімі ірі қара мал болды, онымен бірге қолөнер бұйымдары да қалалық базардың негізгі тауарлары болып, көркін келтіріп тұрды. «Қала мал саудасымен айналысады, ал қырғыздар (қазақтар. – авт.) қолөнер бұйымдарын осында әкеледі» – деп жазды саяхатшылар (Пашино, 1898; 110). Түркістан сауда-саттық қатынасы тұрғысынан үлкен маңызға ие болды. Түркістанға қала төңірегінен түрлі тауарлар мен мал әкелінді. Тіпті Ташкенттік ауқатты саудагерлердің өкілдері керуен саудасы үшін әртүрлі елдерден келетін тауарларды сатып алу үшін де осында өмір сүретін. Мұнда мал шаруашылығының табиғи өнімдері үлкен сұранысқа ие болды. Қалада жаңадан дүкендер, дүңгіршектер, дәріханалар ашыла бастады. Алайда, шаһардың экономикасы метрополияның ғана мүдделеріне қызмет ететін біржақты сипатта дамыды.

1866 жылы қалада болған саяхатшы П. Пашино Түркістан қаласының ішкі әлеуметтік-экономикалық құрылымын сипаттай отырып, «қала төрт кварталға бөлініп, әрқайсысы өз ақсақалына бағынғаны, ал цитадель тікелей комендант қарамағында болғаны айтылады. Қаланың сауда-саттық орталығы саналатын базарды арнайы базар-баши басқарса, тұрғындардың қоғамдық тәртібін раис бақылап отырған. Сонымен қатар, Сырдариядан 50 шақырым қашықта орналасқан Түркістанды сумен қамтамасыз ету міндеті мирабқа жүктеліп, оның қарауында он екі арық болған. Ал қаланың көптеген құдықтары жеке меншік иелеріне тиесілі еді (Пашино, 1868: 25–26). Мұндай мәліметтер дәстүрлі қала мәдениетінің тұрақтылығы мен сонымен қатар ішкі басқару жүйесінің ерекшеліктерін айқын көрсетеді. Байқасақ, XIX ғасырдың үшінші ширегінде Түркістан қаласының дәстүрлі қалалық мәдениеті әлі де болса дәстүрлі сипатта болған. Өйткені XIX ғасыр соңындағы әкімшілік реформалар дәстүрлі басқару түрлерін тоқтатып, патша әкімшілігіне жақын, ұқсас басқару жүйесін енгізген болатын.

1879 жылы генерал-губернатор К. Кауфманның арнайы бұйрығымен аптаның жұма күні «базар күні» деп белгіленді. 1885 жылға қарай Түркістан уезінде 6 базар жұмыс істеді.

XIX ғасырдың соңындағы этнографиялық сипаттамаларда Түркістан қаласының базарлары әлеуметтік және экономикалық өмірдің негізгі орталығы болғаны айқын көрінеді. Базарда Ресейден жеткізілген фабрикалық тауарлар, шығыстан әкелінген маталар, шай, қант, кептірілген жемістер және тұрмыстық бұйымдар қатар ұсынылған. Қаланың сауда орындары тек тауар айырбасымен ғана шектелмей, халықтың көптеп шоғырланатын, этностар араласатын қоғамдық кеңістікке айналды. Зерттеушілердің жазбаларында шайханаларда қарапайым ас мәзірі (шай, нан, жергілікті тағамдар) ұсынылғаны, ал базар алаңы халықтың әлеуметтік құрамын – жергілікті тұрғындармен қатар өзге этнос өкілдерінің де белсенді қатысқанын дәлелдейтіні атап өтіледі.

Орыс әкімшілік-мәдени ортасының күшеюі ең алдымен орыс қала мәдениетінің ықпалы арқылы жергілікті тұрғындардың өмір салтынан байқала бастады. В. Бартольд Түркістанның мәдени өміріне қатысты еңбегінде бұл ықпалдың деңгейін Саттар-хан Абдулғафаровтың мысалында көрсетеді. Мүфтий, кейінірек қазы болған білімді дін өкілі өзі бейімделе бастағанын сипаттайды: «Орыстармен жақын араласқан, орыс тілін меңгерген жергілікті тұрғындар орыстардың тұрмысындағы сыртқы, тіпті кей жағдайда жағымсыз жақтарын да қабылдаған: көңіл көтеру мәдениетінің өзгеруі, шарап пен сыра ішу дағдыларының енуі» (Бартольд, 1927: 171).

1885 жылғы Түркістан қаласы Сырдария облысының ірі қалаларының бірі болып, аймақтық орталық ретінде ерекшеленген. Қала құрылымы негізінен бір қабатты, сазбалшықтан жасалған үйлер мен кейбір күйдірілген кірпіштен салынған нысандардан құралған, көшелері тар және үйлердің негізгі кіреберістері артқы аулаға бағытталған. Бұл қаланың дәстүрлі қалалық құрылымын, тұрғындардың тұрмысын және шаруашылық қызметін бейнелейді (Живописная Россия, 1885). Қала ортасында орналасқан базар мен тұрғын үйлердің архитектуралық біртектілігі Түркістанның қала мәдениетінің экономикалық және әлеуметтік құрамын көрсетеді. Базардың ашық шатырлары, сауда орындарының үйлерге қарама-қарсы орналасуы қалалық сауда мен қоғам өмірінің өзара байланысын бейнелейді. Сонымен қатар, қаладағы бақтар мен діни нысандар, әсіресе Әзірет Сұлтан кесенесі, қалалық мәдениеттің рухани аспектісін көрсетеді. Кесене маңында діни қызметкерлерінің діни рәсімдерді ұдайы өткізуі, және уақыттық жерлер арқылы қаржыландыруы қоғам мен діннің қалалық мәдениеттегі ықпалын дәлелдейді. Архитектуралық стиль қаладағы ортаазиялық сәулет дәстүрінің сақталғанын айқындайды.

XIX ғасырдың екінші жартысында Түркістан Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі ең ірі қалалардың біріне айналды. Осы кезеңде Түркістан халқы 11 253 адамнан 14 715 адамға дейін көбейіп, аймақтың басты қалаларының біріне айналды. Қаланың «орыс» бөлігінде қала маңындағы аумақтарға ұқсас, аз халық қоныстанған аймақта бірқатар мемлекеттік мекемелер салынды. Бұл жерде әкімшілік орталық пен императорлық әскердің бөлімдері орналасқан болатын.

1868 жылы Түркістанда пошта бөлімшесі ашылды (Добросмыслов, 1912: 158). Ол хат-хабарларды жеткізумен айналысып, байланыстың негізгі түрі ретінде қызмет атқарды. 1871 жылдан бастап пошта тұрақты жұмыс істейтін штаттық қызметкерлері бар мекемеге айналды. Ал 1878 жылы қалаға телеграф желісі тартылғаннан кейін пошта және телеграф бөлімшелері біріктіріліп, ортақ пошта-телеграф кеңсесі құрылды. 1893 жылы осы кеңсенің жанынан жинақ кассасы ашылып, халыққа қаржылық қызмет көрсету де жолға қойылды (Добросмыслов, 1912: 158).

XVIII–XIX ғасырлардағы орыс зерттеушілерінің жазбаларына қарағанда, Сырдария аңғары мен Қаратау өңірін мекендеген қазақтар шаруашылығында егіншіліктің елеулі орны болған. Бірнеше ондаған шақырымға созылатын ірі суландыру арналарының іздері бұл аймақта ежелден қалыптасқан күрделі ирригациялық жүйенің болғанын дәлелдейді. Қазақтардың отырықшы топтары жерді өңдеу тәсілдері жөнінде Қарнак, Иқан, Түркістан шаһарларындағы суландыру жүйесі қала мәдениетінің бір бөлігі ретінде Б.Тризна еңбегінде көрсетіледі (Тризна, 1911: 7).

XIX ғ. екінші жартысында Түркістан қаласы сол кездегі әлі де урбанизация үдерісі күшті жүрмеген Оңтүстік Қазақстан аймағының ең ірі қалаларының бірі еді. Мысалы, 1897 ж. Шымкент қаласында 10995 адам тұрса, 1920 ж. – 14715 адамға жеткен, Қызылорда да (Ақмешіт) 4870 адамнан 9100 адамға өскен, Қазалыда – 7573 адамнан 7039 адамға түскен, ал Түркістанда 11253 адамнан 14715 адамға көтерілген, яғни бұл кезде Түркістан қаласы Оңтүстік Қазақстан аймағының ең ірі қалаларының (Шымкентпен қатар) бірі болған еді.

Эмпирикалық деректер Түркістанның қала мәдениетінің қазіргі кезеңде жаңа сипат алып, туризм мен руханият тоғысқан орталыққа айналып келе жатқанын көрсетеді. Қала бейнесінде дәстүрлі рухани мұра мен заманауи инфрақұрылым үйлесім табуда. «Түркістан тек Қазақстанның рухани астанасы ғана емес, түркі халықтарының, тіпті ислам өркениетінің халықаралық дәрежедегі рухани хабына айналуға толық мүмкіндігі бар. Бұл - тек өткенді еске алу емес, бүгін мен болашаққа бағытталған рухани даму жолы. Түркістан - қасиеттілік пен келешек арасындағы көпір» (Малдыбек, 2025: 190).

XIX ғасырдың екінші жартысында Түркістан қаласының тарихи дамуы аймақтың әлеуметтік-экономикалық, мәдени және кеңістіктік трансформациясының күрделі сипатын айқын көрсетеді. Архив деректері, ресми империялық құжаттар, орыс зерттеушілері мен шығыстанушыларының еңбектері бұл кезеңде қала мәдениетінің екі бағытта – дәстүрлі құрылымның сақталуы және отарлық әкімшілік-экономикалық өзгерістердің енгізілуі – қатар жүргенін дәлелдейді.

XIX ғасырдың екінші жартысында Түркістан қаласының дәстүрлі мәдениеті терең әрі көпқырлы трансформацияға ұшырады. Бұл өзгерістер ең алдымен Ресей империясының әкімшілік, экономикалық және кеңістіктік саясатымен тікелей байланысты болды. Ғасырлар бойы қалыптасқан қала құрылымы, діни орталықтардың орны, тұрмыстық-әлеуметтік қатынастар мен қолөнер-шаруашылық жүйесі сыртқы билік енгізген жаңа тәртіптермен бетпе-бет келді. Дегенмен, Түркістанның өзіндік қалалық болмысы толық жойылған жоқ, керісінше жаңа жағдайда бейімделу арқылы өзінің дәстүрлі функцияларын қайтадан жаңаша сипатта жалғастырды.

Қала мәдениетінің өзгеруінің негізгі белгілерінің бірі — кеңістіктік құрылымның жаңаша ұйымдастырылуы болды. Орыс әкімшілігінің мұсылмандық кварталдар мен базар орындарын, діни нысандарды, соның ішінде мазарлар мен мешіттерді реттеу әрекеттері қала кеңістігінің дәстүрлі деңгейде сақталуы мен өзгертілуі арасындағы күрделі тепе-теңдікті айқындады. Санитарлық нормалардың енгізілуі, көшелердің қайта жоспарлануы, әкімшілік ғимараттардың салынуы Түркістанның урбанистік келбетін біртіндеп өзгертті.

Сонымен қатар, әлеуметтік құрылым мен күнделікті өмір салты да өзгерді. Дәстүрлі қолөнер, базар мәдениеті, діни рәсімдер бұрынғы маңызын сақтағанымен, сыртқы биліктің жаңа талаптарына икемделуге мәжбүр болды. Бұл кезеңде жергілікті халықтың мәдени тұрақтылығы мен бейімделу қабілеті ерекше айқын көрінді: бір жағынан, тұрғындар жаңа басқару жүйесінің талаптарын орындауға мәжбүр болса, екінші жағынан, өздерінің тарихи-мәдени құндылықтарын сақтап қалуға ұмтылды.

Қорытынды

XIX ғасырдың екінші жартысы Түркістан қаласының дәстүрлі қала мәдениетінің эволюциясындағы шешуші кезеңдердің бірі болды. Ерекше мәдени-экономикалық орталық ретінде Түркістан қаласы патшалық Ресейдің отарлық саясатының басты нысандарының біріне айналды. Сол себепті қалалық мәдениет ішкі және сыртқы факторлардың ықпалында болды. Оның бірі патшалық Ресейдің отарлық саясаты болса, екінші жағынан қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық өзгерістердің ықпалы еді. Нәтижесінде XIX ғасырдың екінші жартысындағы Түркістан қаласының дәстүрлі қалалық мәдениетінің эволюциясы бойынша төмендегідей тұжырымдар жасаймыз:

- Түркістан қаласының патшалық Ресей билігі ықпалындағы экономикалық дамуы, қаладағы сауда істері жергілікті қала мәдениетіне жаңа элементтерді енгізді. Дәстүрлі қолөнер

мен қала мәдениетінің өзге де түрлері жаңа саяси жағдайға бейімделе бастады. Патшалық Ресеймен бірге келген жаңа технологиялар мен әдістерді меңгерді;

- Түрлі этникалық топтардың өзара араласуы нәтижесінде Түркістан қаласының мәдени мұрасын байытты. Жаңа дәстүрлер пайда болды. Мәдени синкретизмнің жарқын үлгісіне айналды. Бұл өз кезегінде жергілікті қазақ халқының төл мәдениетінің сақталуы сынды мәселені өзекті ете түсті. Қала құрылыс саласы дамудың келесі деңгейіне өтті. Жаңа еуропалық стилдегі ғимараттар бой көтеруі, дәсүрлі сәулет өнерінің тәжірибесіне өзіндік өзгерістер әкелді. Дегенмен медресе, мешіт сынды дәстүрлі элементтер әлі де болса қалалық мәдениеттің символы болып қала берді;

- XIX ғасырдың екінші жартысында Түркістан қаласының дәстүрлі қала мәдениеті жаңа мекемелермен толысты. Білім беру ісі дамудың жаңа арнасына түсті. Әрине оның отарлық астары болғанымен, қала мәдениетін түрлі сипатқа ие болуына жағдай жасады;

- XIX ғасырдың екінші жартысындағы Түркістан қаласы дәстүрлі қала мәдениетінің эволюциясы күрделі және әрқырлы үдеріс болып табылады. Ол патша үкіметінің отарлық саясаты, экономикалық өзгерістер, этносаралық байланыстар, білім және мәдени өмірдегі жаңашылдықтармен терең ұштасып жатты. Бұл элементтер дәстүрлі қалалық мәдениетті өзгертіп, қаланың XX ғасырдағы даму бағыттарына негіз болды.

Деректер

ҚР ОМА – Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік архиві

Sources

CSARK – Central State Archive of the Republic of Kazakhstan

Әдебиеттер тізімі

Акимбек, 2023 – *Акимбек Ж.* Старые кладбища совершенно закрыты: модернизация традиционного городского пространства в Туркестанском крае (на примере города Туркестан) // Актуальные вопросы истории Сибири. Четырнадцатые научные чтения памяти профессора А.П. Бородавкина: сборник научных статей / отв. ред. В.А. Скубневский, Д.С. Бобров; ФГБОУ ВО «Алтайский государственный университет». Барнаул: АЗБУКА, 2023. 244 с.

Алдабергенова, 2021 – *Алдабергенова М.К.* Қазақ хандығы құрамындағы Оңтүстік Қазақстан қалалары (тарихи деректер негізінде). Шымкент, 2021. 141 б.

Артыкбаев, 2019 – *Артыкбаев Ж.О.* Казахское общество в XVIII веке: эпоха рыцарства. Монография. Астана-Москва: «Центрально-Азиатское книжное издательство», 2019. 388 с.

Бартольд, 1927 — *Бартольд В.* История культурной жизни Туркестана. Л.: Академия наук СССР, 1927. 258 с.

Гедин, 1899 – *Гедин С.* В сердце Азии: Памир – Тибет – Восточный Туркестан: Путешествие Свена Гедина в 1893–1897 годах / Пер. со шведского А. и П. Ганзен. СПб., 1899. Т. I–VIII.

Добросмыслов, 1912 — *Добросмыслов А.* Города Сырдарьинской области. Казалинск, Перовск, Туркестан, Аулие-Ата, Чимкент. Ташкент: Эл. парт. типо-литография. О.А. Порцева, 1912. 204 с.

Живописная Россия, 1885 – *Живописная Россия:* Отечество наше в его земельном, историческом, экономическом и бытовом значении. Под общ. ред. П.П. Семёнова. СПб.–М., 1885. Т. 10. С. 160–161.

Конаева, Нурышева, 2022 – *Конаева Г.М., Нурышева Г.Ж.* Орта ғасырлардағы қала мәдениетінің философиясы: шығыс пен батыс дүниетаным аясында //ҚазҰУ Хабаршысы. Философия, мәдениеттану, саясаттану сериясы. №4(82), 2022. 16-29 бб

Қаратышқанова, т.б., 2025 – *Қаратышқанова Қ., Пәрменқұл С., Сыздықов Б., Исаков Т.* XI–XIV ғасырлардағы Түркістан қаласының діни-ғұрыптық мәдениеті және оның рухани туризмдегі әлеуеті (Күлтөбе қалашығы материалдары негізінде) // Bulletin of the IUTH – 2025. – №2(8). – б. 258–271

Литвинов, 1998 – *Литвинов П.* Государство и ислам в Русском Туркестане (1865–1917) (по архивным материалам). Елец: Издательство ЕГПИ, 1998. 320 с.

Малдыбек, т.б., 2025 – *Малдыбек А., Шылмамбетов С., Жандарбек З., Сыздыкова Г.* Түркістандағы рухани туризмді дамытудағы Қожа Ахмет Ясауи мұрасының рөлі: сакралдық география және халықаралық тәжірибе контекстінде // Bulletin of the IUTH. – 2025. – №2(8). – б. 180–194: 190

Мустафаев и др., 1994 – *Мустафаев Н.И., Мухамедиева Н.Н., Смагулов Е.А.* Туркестан. // СПИКК. ЮКО. Алматы, 1994. С.263-273

Нұртазина, т.б., 2023 – *Нұртазина Н.Д., Азмұханова А.М., Әкімбек Ж.А.* Түркістан өлкесіндегі мұсылмандық мекемелер мен дінбасыларға қатысты империялық доктриналар // Отан тарихы. 2023. Т. 26. № 4. 730-743 б.

Обзор Сырдарьинской области, 1887 – *Обзор Сырдарьинской области*. Сырдарьинская область. Описание составленное по официальным источникам Е.Смирновым. Санкт-Петербург. Типография М.Стасюлевича. 1887. 356 с.

Пашино, 1868 – *Пашино П.И.* Туркестанский край в 1866 году. Путевые заметки. СПб.: Типография Тиблена и Неклюдова, 1868. 176 с.

Северцев, 2017 – *Северцев Н.А.* Путешествия по Туркестанскому краю. М.: Эксмо, 2017. 448 с.

Тризна, 1911 – *Тризна Б.* Несколько данных к естественно-историческим и экономическим характеристикам Туркестанского участка Чимкентского уезда Сыр-Дарьинской области. Ташкент. 1911. 23 с.

Туркестанские ведомости, 1913 – *Туркестанские ведомости*, 1913. № 253.

Туркестанский альбом, 1871-1872 – *Туркестанский альбом*. По распоряжению Туркестанского генерал-губернатора, генерал-адъютанта К.П. Фон Кауфмана. Составители А.Кун, Н.Богаевский. Б.м., Б.и. Ч.1. Археологическая. 76 с.

Туякбаев, 2009 – *Туякбаев М.К.* Историческая топография и развитие городов и поселений Туркестанского оазиса (XIII-XIX вв.). -Алматы: ТОО «Эффект», 2009. 208 с.

Kozha M.B., et al., 2025 – *Kozha M.B., Ilyassova Z.S., Sizdikov B.S.* City Plans of Tyrkistan and Bukhara: analyzing Materials of D.G. Messerschmidt's Expedition. Oriental Studies. 2025. 18(1). Pp. 169-190.

References

Akimbek, 2023 – *Akimbek Zh.* Starye kladbishha sovershenno zakryt': modernizaciya tradicionnogo gordskogo protstranstva v Turketsanskom krae (na primere goroda Turkestan) [Old cemeteries should be completely closed: modernization of traditional urban space in the Turkestan region (using the example of the city of Turkestan)] // Aktual'nye voprosy istorii Sibiri. Chetyrnadcatye nauchnye chtenija pamjati professora A.P. Borodavkina:sbornik nauchnyh statej/ otv.red. V.A.Skubnevskij, D.S.Bobrov. FGBOU VO "Altajskij gosudarstvennyj universitet". Barnaul: AZBUKA, 2023. 244 p. (In Russ.).

Aldabergenova, 2021 – *Aldabergenova M.K.* Kazak handyry Kuramyndagy Kazakstan kalalary (tarihi derekter negizinde) [Cities of South Kazakhstan as part of the Kazakh Khanate (based on historical data)]. Shymkent, 2021. 141 p. (In Kaz.).

Artykbaev, 2019 – *Artykbaev Zh.O.* Kazahskoe obshhestvo v 18 veke: jepoha rycarstva [Kazakh society in the XVIII century: the Era of chivalry]. Monografija. Astana-Moskva: "Central'no-Aziatskoe knizhnoe izdatel'stvo", 2019. 388 p. (In Russ.).

Bartol'd, 1927 – *Bartol'd V.V.* Istorija kul'turnoj zhizni Turkestana [The history of the cultural life of Turkestan]. L.: Akademija nauk SSSR, 1927. 258 p. (In Russ.).

Dobrosmyslov, 1912 – *Dobrosmyslov A.* Goroda Syrdar'igskoj oblasti. Kazalinsk, Perovsk, Turkestan, Aulie-ata, Chimkent. Tashkent [Cities of the Syrdarya region. Kazalinsk, Perovsk, Turkestan, Aulie Ata, Shymkent. Tashkent]: jel.part. tipo-litografija O.A.Porceva, 1912. 204 p. (In Russ.).

Gedin, 1889 – *Gedin S.* V serdce Azii: Pamir-Tibet-Vostochnyj Turkestan: Puteshestvie Svena Gedina v 1893-1897 godah. [In the Heart of Asia: Pamir –Tibet – East Turkestan: Sven Gedin's Journey in 1893-1897] / Perevod so shvedskogo A.I.P.Ganzen. SPb, 1899. T. I. (In Russ.).

Konaeva, Nuryшева, 2022 – *Konaeva G.M., Nuryшева G.Zh.* Orta gasyrlardagy Kala madenietiniń filosofijasy: shygys pen batys dýnietanym ajasynda [Philosophy of urban culture in the Middle Ages: in the light of the worldview of the East and West] // KazUU Habarshysy. Filosofija, madeniettanu, sajasattanu serijay. 2022. № 4(82). Pp. 16-29. (In Kaz.).

Kozha and others, 2025 – *Kozha M.B., Ilyassova Z.S., Sizdikov B.S.* City Plans of Tyrkistan and Bukhara: analyzing Materials of D.G.Messerschmidt's Expedition. Oriental Studies. 2025, 18 (1). Pp. 169-190.

Litvinov, 1998 – *Litvinov P.* Gosudarstvo i islam v Russkom Turkestane (1865-1917) (po arhivnym materialam) [The State and Islam in Russian Turkestan (1865-1917) (based on archival materials)]. Elec: Izdatel'stvo EGPI, 1998. 320 p. (In Russ.).

Maldybek, t.b. 2025 – *Maldybek A., Shylmambetov S., Zhandarbek Z., Syzdykova G.* Turkistandagy ruhani turizmdı damytudagy Kozha Ahmet Jasauı murasynyn roli:sakraldyk geografija zhane halyraralyr tazhiribe konteksinde [The role of the heritage of Khoja Ahmed Yasawi in the development of spiritual tourism in Turkestan: the context of sacred geography and international experience]. // Bulletin of the IUTH. 2025. №2 (8). Pp. 180-194. (In Kaz.).

Mustafaev i dr., 1994 – *Mustafaev N.I., Muhamediya N.N., Smagulov E.A.* Turkestan [Turkestan] // SPIKK. JuKO. Almaty, 1994. Pp. 263-273. (In Russ.).

Nurtazina, t.b., 2023 – *Nurtazina N.D., Azmuhanova A.M., Akimbek Zh.A.* Turkistan olkesindegi musulmandyr mekemeler dinbasylarga Katysty imperijalyr doktrinalar [Imperial doctrines concerning Muslim institutions and clergy in the Turkestan region] // Otan tarihy, 2023. T.26. № 4. Pp. 730-743. (In Kaz.).

Obzor, 1887 – *Obzor Syrdar'inskoj oblasti*. Syrdar'inskaja oblast' Opisanie sostavlennoe po oficial'nym istochnikam [An overview of the Syrdarya region. Syrdarya region]. E. Smirnov. Sankt-Peterburg. Tipografija M.Stasjulevicha. 1887. 356 p. (In Russ.).

Pashino, 1868 – *Pashino P.I.* Turkestanskij kraj v 1866 godu. Putevyje zametki. [Turkestan region in 1866. Travel notes] SPb: Tipografija Tiblena i Nekljudova, 1868. 176 p. (In Russ.).

Severcev, 2017 – *Severcev N.A.* Puteshestvija po Turkestanskomu kraju [Travel in the Turkestan region]. M.: Jeksmo, 2017. 448 p. (In Russ.).

Trizna, 1911 – *Trizna B.* Neskolko dannyh k estestvenno-istoricheskikh i jekonomicheskikh harakteristik Turkestanskogo uchastka Chimkentskogo uезда Syr-Dar'inskoy oblasti [Some data on the natural-historical and economic characteristics of the Turkestan site of the Chimkent district of the Syr-Darya region]. Tashkent. 1911. 23 p. (In Russ.).

Tujakbaev, 2009 – *Tujakbaev M.K.* Istoricheskaja topografija i razvitie gorodov i poselenij Turkestanskogo oazisa (13-19 vv) [Historical topography and development of cities and settlements of the Turkestan oasis (XIII-XIX centuries)]. Almaty: TOO Jeffect, 2009. 208 p. (In Russ.).

Turkestanskije vedomosti, 1913 – *Turkestanskije vedomosti* [Turkestan Gazette], 1913. № 253. (In Russ.).

Turkestanskij al'bom – *Turkestanskij al'bom*. Po rasporjazheniju Turkestanskogo general-gubernatora, general-ad#jutanta K.P.Fon Kaufmana [The Turkestan album. By order of the Turkestan Governor-General, Adjutant General K.P. Von Kaufman]. Sostaviteli A.Kun, N.Bogaevskij. B.m., Bi. Ch.1. Arheologicheskaja. 76 p. (In Russ.).

Zhivopisnaja Rossija, 1885 – *Zhivopisnaja Rossija: Otechestvo nashe v ego zemel'nom, istoricheskom, jekonomicheskom i bytovom znachenii* [Picturesque Russia: Our Fatherland in its land, historical, economic and everyday significance]. Pod obshhej redakciej P.P.Semenova. SPb-M., 1885. -T.10. Pp. 160-161. (In Russ.).

Karatyshkanova, t.b., 2025 – *Karatyshkanova K., Parmenul S., Sizdikov B., Isakov T.* XI–XIV gasyrlardagy Turkistan ralasyndagy dini- guryptyr madenieti zhane onyn ruhani turizmdegi aleuet Religious and ritual culture of Turkestan in the XI–XIV centuries and its potential in spiritual tourism (based on the materials of the Kultobe settlement) // Bulletin of the IUTH. 2025. № 2 (8). Pp. 258-271. (In Kaz.).

CONTENTS

HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Kupenova G.Y., Smanova A.M. THE «SCHOOL QUESTION» IN THE HISTORY OF THE TURKIC-MUSLIM PEOPLES OF RUSSIA (BASED ON THE MATERIALS OF THE PRE-REVOLUTIONARY TATAR PRESS).....	1563
Kasymkhan K., Sauyrkan Y. RELIGIOUS AND SOURCE-STUDY ASPECTS OF MASHKHUR ZHUSIP KOPEULY'S MANUSCRIPT “DIN TAGYLYMY”.....	1575

HISTORY

Kabuldinov Z.E., Beisembayeva A.R., Mussabalina G.T. FOREIGN POLICY OF THE DZUNGAR KHANATE TOWARD THE KAZAKH KHANATE IN THE 1630S–1680S.....	1588
Abdikhanova A.E., Akhmetova Zh.K., Abdimanov S.A. PRINCIPLES OF THE STRUGGLE FOR NATIONAL STATEHOOD (USING THE EXAMPLE OF THE «USH ZHUZ» PARTY).....	1605
Abdullaeva A., Dinasheva L., Myrzaliyeva E. THE EVOLUTION OF TRADITIONAL URBAN CULTURE OF TURKESTAN IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY.....	1619
Adilbaeva A.S., Bakitzhanova A.B., Gabdullina A.Zh. THE SIZE AND ETHNIC COMPOSITION OF THE POPULATION OF SEMEY DURING THE PERIOD OF INDEPENDENCE.....	1636
Dadabayeva G., Gerald Pech. GERMANS IN KAZAKHSTAN: HISTORY OF RESETTLEMENT AND ADAPTATION IN THE TWENTIETH CENTURY.....	1649
Jursunbayev B.A., Zhubanyshov B.T., Danabekova D.I. THE CULT OF MOUNTAINS IS THE ORIGINAL SOURCE OF THE TENGRIAN WORLDVIEW.....	1662
Koja M.B., Sandybayeva A.D., Primkulova G.J. SOME RESEARCH RESULTS OF THE AL-KHOJA-ATA COMPLEX IN THE CITY OF TURKESTAN.....	1680
Legkiy D.M., Ibrayev Y.Y., Tabuldenov A.N. LEADERS OF THE KAZAKH NATIONAL MOVEMENT IN DOCUMENTS OF POLITICAL INVESTIGATION (ORENBURG, AUGUST 1916).....	1693
Oralova A.A. THE HISTORICAL ROLE OF KOZHABERGEN BATYR IN THE EASTERN FRONTIER POLICY OF THE KAZAKH KHANATE	1707
Saktaganova Z.G., Yelibayev T.A. THE TURGAY REGION BASED ON THE MATERIALS OF THE FIRST GENERAL CENSUS OF THE POPULATION OF THE RUSSIAN EMPIRE OF 1897.....	1720
Sydykov E.B., Sailaubay E.E., Düysen S.Zh. THE PRODUCTIVE WORK OF BALZHAN BOLTIRIKOVA DURING HER DIPLOMATIC SERVICE AT THE UNITED NATIONS.....	1735
Tassilova A.A., Zhappasov Z.E. WOMEN IN WARTIME SOVIET SOCIETY.....	1750
Turlybai B.S., Kenzhebaev G.K. THE ROLE OF THE NEWSPAPER "BIRLIK TUY" IN RAISING EDUCATIONAL ISSUES AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY.....	1762
Tokishkadirov B., Dautova A., Issin A. HISTORICAL AND CULTURAL REPRESENTATION OF KAZAKH-DZHUNGAR RELATIONS IN FOLK LITERATURE (BASED ON THE SONG "AIKUNIM" COMPOSED BY SHAKARIM).....	1776
Shukeeva A.T., Bukanova R.G., Utegenov M.Z. EVERYDAY LIFE OF THE RURAL POPULATION OF THE NORTHERN REGIONS OF KAZAKHSTAN IN THE 1950s–1960s THROUGH THE PRISM OF HISTORICAL MEMORY.....	1792

ETHNOLOGY/ANTHROPOLOGY

Sakhi Zh., Aidymbayeva A. GENDER POLICY IN EARLY 20TH-CENTURY KAZAKH SOCIETY ON THE PAGES OF THE “AIQAP” JOURNAL: A MEDIA-ETHNOGRAPHIC ANALYSIS.....	1808
Syzdykova G.M. ENDO- AND EXO-ETHNONYMS OF THE KAZAKH PEOPLE IN RUSSIAN HISTORIOGRAPHY OF THE SECOND HALF XVIII – EARLY XX CENTURIES.....	1824
Kaliyeva B.T., Tleubekova G.B. THE WAY OF LIFE OF KAZAKH PEOPLE IN THE MATERIALS OF RUSSIAN IMPERIAL EXPEDITIONS AND THE WORKS OF RUSSIAN TRAVELERS OF THE 18TH–19TH CENTURIES.....	1834

МАЗМҰНЫ

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ

Купенова Г.Ы., Сманова А.М. РЕСЕЙДЕГІ ТҮРКІ-МҰСЫЛМАН ХАЛЫҚТАРЫ ТАРИХЫНДАҒЫ «МЕКТЕП МӘСЕЛЕСІ» (РЕВОЛЮЦИЯҒА дейінгі татар баспасөзінің деректері негізінде).....	1563
Қасымқан Қ., Сауырқан Е. МӘШҰР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫНЫҢ «ДІН ТАҒЫЛЫМЫ» ҚОЛЖАЗБАСЫНЫҢ ДІНТАНУЛЫҚ ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУЛЫҚ АСПЕКТІЛЕР.....	1575

ТАРИХ

Қабылдинов З.Е., Бейсембаева А.Р., Мұсаубалина Г.Т. 1630–1680-ЖЫЛДАРЫ ЖОҢҒАР ХАНДЫҒЫНЫҢ ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНА ҚАТЫСТЫ СЫРТҚЫ САЯСАТЫ.....	1588
Абдиханова А.Е., Ахметова Ж.Қ., Абдиманов С.Ә. ҰЛТТЫҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІК ЖОЛЫНДАҒЫ КҮРЕСКЕРЛІК ҰСТАНЫМДАР («ҮШ ЖҮЗ» ПАРТИЯСЫ МЫСАЛЫНДА).....	1605
Абдуллаева А.Т., Динашева Л.С., Мырзалиева Э.К. XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ТҮРКІСТАН ҚАЛАСЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ ҚАЛА МӘДЕНИЕТІНІҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ.....	1619
Адилбаева А.С., Бақытжанова А.Б., Габдуллина А.Ж. ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢІНДЕГІ СЕМЕЙ ҚАЛАСЫНЫҢ ХАЛҚЫНЫҢ САНЫ МЕН ЭТНИКАЛЫҚ ҚҰРАМЫ.....	1636
Дадабаева Г., Пек Д. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ НЕМІСТЕР: XX ҒАСЫРДАҒЫ ҚОНЫС АУДАРУ МЕН БЕЙІМДЕЛУ ТАРИХЫ.....	1649
Жүрсінбаев Б.А., Жұбанышов Б.Т., Данабекова Д.И. ТАУ КУЛЬТІ – ТӨНІРЛІК ДҮНИЕТАНЫМНЫҢ АЛҒАШҚЫ БАСТАУЫ.....	1662
Қожа М., Сандыбаева А., Примкулова Г. ТҮРКІСТАН ҚАЛАСЫНДАҒЫ ӘЛ-ҚОЖА-АТА КЕШЕНІ ЗЕРТТЕУЛЕРІНІҢ КЕЙБІР НӘТИЖЕЛЕРІ.....	1680
Легкий Д.М., Ибраев Е.Е., Табулденев Ә.Н. ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ ЖЕТЕКШІЛЕРІ САЯСИ ТЕРГЕУ ҚҰЖАТТАРЫНДА (ОРЫНБОР, 1916 Ж. ТАМЫЗ).....	1693
Оралова А.А. ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫНЫҢ ШЫҒЫС ШЕКАРАЛАРЫНДАҒЫ САЯСАТЫНДА ҚОЖАБЕРГЕН БАТЫРДЫҢ ТАРИХИ РӨЛІ.....	1707
Сақтағанова З.Г., Елібаев Т.А. ТОРҒАЙ ОБЛЫСЫ РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ 1897 ЖЫЛҒЫ БІРІНШІ ЖАЛПЫХАЛЫҚТЫҚ ХАЛЫҚ САНАҒЫ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША.....	1720
Сыдыков Е., Сайлаубай Е., Дүйсен С. БАЛЖАН БӨЛТІРКОВАНЫҢ БІРІККЕН ҰЛТТАР ҰЙЫМЫНА ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ИССАПАРЛАРЫ КЕЗІНДЕГІ ТИІМДІ ЖҰМЫСТАРЫ.....	1735
Тасилова А.А., Жаппасов Ж.Е. СОҒЫС ЖАҒДАЙЫНДА ӘЙЕЛДЕРДІҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРГЕ БЕЙІМДЕЛУІ.....	1750
Турлыбай Б.С. Кенжебаев Ғ.К. XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ «БІРЛІК ТУЫ» ГАЗЕТІНІҢ БІЛІМ БЕРУ МӘСЕЛЕЛЕРІН КӨТЕРУДЕГІ РӨЛІ.....	1762
Токишкандиров Б., Даутова А., Исин А. ФОЛЬКЛОР МАТЕРИАЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ-ЖОҢҒАР ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ТАРИХИ-МӘДЕНИ КӨРІНІСІ (ШӘКӘРІМНЕН ЖЕТКЕН «АЙКҮНІМ» ӘНІ МЫСАЛЫНДА).....	1776
Шукеева А.Т., Буканова Р.Г., Утегенов М.З. XX ҒАСЫРДЫҢ 50–60-ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ СОЛТҮСТІК ӨНІРЛЕРІНДЕГІ АУЫЛ ХАЛҚЫНЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРІ ТАРИХИ ЖАДЫ АЯСЫНДА.....	1792

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ

Сахи Ж., Айдымбаева А. XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК САЯСАТ «АЙҚАП» ЖУРНАЛЫ БЕТТЕРІНДЕ: МЕДИА-ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ТАЛДАУ.....	1808
Сыздыкова Г.М. XVIII ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ – XX ҒАСЫРДЫҢ БАС КЕЗЕҢІНДЕГІ РЕСЕЙ ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ЭНДО ЖӘНЕ ЭКЗОЭТНИМДЕРІ.....	1824
Калиева Б.Т., Тлеубекова Г.Б. XVIII-XIX ҒҒ. РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫ ҰЙЫМДАСТЫРҒАН ЗЕРТТЕУ ЭКСПЕДИЦИЯ МАТЕРИАЛДАРЫ МЕН ОРЫС САЯХАТШЫЛАРЫНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТҮРМЫС-ТІРШІЛІГІ.....	1834

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Купенова Г.Ы., Сманова А.М. «ШКОЛЬНЫЙ ВОПРОС» В ИСТОРИИ ТЮРКО-МУСУЛЬМАНСКИХ НАРОДОВ РОССИИ (ПО МАТЕРИАЛАМ ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ ТАТАРСКОЙ ПЕЧАТИ).....	1563
Касымхан Қ., Сауыркан Е. РЕЛИГИОВЕДЧЕСКИЕ И ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РУКОПИСИ «ДІН ТАҒЫЛЫМЫ» МАШХУРА ЖУСУПА КОПЕЙУЛЫ.....	1575

ИСТОРИЯ

Қабылдинов З.Е., Бейсембаева А.Р., Мұсаубалина Г.Т. ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА ДЖУНГАРСКОГО ХАНСТВА В ОТНОШЕНИИ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА В 1630–1680-Е ГОДЫ.....	1588
Абдиханова А.Е., Ахметова Ж.К., Абдиманов С.А. ПРИНЦИПЫ БОРЬБЫ ЗА НАЦИОНАЛЬНУЮ ГОСУДАРСТВЕННОСТЬ (НА ПРИМЕРЕ ПАРТИИ «УШ ЖУЗ»).....	1605
Абдуллаева А.Т., Динашева Л.С., Мырзалиева Э.К. ЭВОЛЮЦИЯ ТРАДИЦИОННОЙ ГОРОДСКОЙ КУЛЬТУРЫ ГОРОДА ТУРКЕСТАНА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА.....	1619
Адилбаева А.С., Бакытжанова А.Б., Габдуллина А.Ж. ЧИСЛЕННОСТЬ И ЭТНИЧЕСКИЙ СОСТАВ НАСЕЛЕНИЯ ГОРОДА СЕМЕЙ В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ.....	1636
Дадабаева Г., Пек Д. НЕМЦЫ КАЗАХСТАНА: ИСТОРИЯ ПЕРЕСЕЛЕНИЙ И АДАПТАЦИИ В XX ВЕКЕ.....	1649
Журсинбаев Б.А., Жубанышов Б.Т., Данабекова Д.И. КУЛЬТ ГОР – ПЕРВОНАЧАЛЬНЫЙ ИСТОК ТЕНГРИАНСКОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ.....	1662
Кожан М., Сандыбаева А., Примкулова Г. НЕКОТОРЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЙ КОМПЛЕКСА АЛЬ-ХОДЖА-АТА В ГОРОДЕ ТУРКЕСТАНЕ.....	1680
Легкий Д.М., Ибраев Е.Е., Табулденев А.Н. ЛИДЕРЫ КАЗАХСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ В ДОКУМЕНТАХ ПОЛИТИЧЕСКОГО СЫСКА (ОРЕНБУРГ, АВГУСТ 1916 Г.).....	1693
Оралова А.А. ИСТОРИЧЕСКАЯ РОЛЬ КОЖАБЕРГЕНА БАТЫРА В ПОЛИТИКЕ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА НА ВОСТОЧНЫХ РУБЕЖАХ.....	1707
Сактаганова З.Г., Елибаев Т.А. ТУРГАЙСКАЯ ОБЛАСТЬ ПО МАТЕРИАЛАМ ПЕРВОЙ ВСЕОБЩЕЙ ПЕРЕПИСИ НАСЕЛЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ 1897 ГОДА.....	1720
Сыдыков Е., Сайлаубай Е., Дуйсен С. ПЛОДОТВОРНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ БАЛЖАН БОЛТИРИКОВОЙ ВО ВРЕМЯ ДИПЛОМАТИЧЕСКОЙ СЛУЖБЫ В ОРГАНИЗАЦИИ ОБЪЕДИНЕННЫХ НАЦИЙ.....	1735
Тасилова А.А., Жаппасов Ж.Е. ЖЕНЩИНЫ В СОВЕТСКОМ ОБЩЕСТВЕ В ГОДЫ ВОЙНЫ.....	1750
Турлыбай Б.С., Кенжебаев Г.К. РОЛЬ ГАЗЕТЫ «БІРЛІК ТУЫ» В ПОДНЯТИИ ПРОБЛЕМ ОБРАЗОВАНИЯ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА.....	1762
Токишкандиров Б., Даутова А., Исин А. ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ ОТРАЖЕНИЕ КАЗАХСКО-ДЖУНГАРСКИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ В ФОЛЬКЛОРНЫХ МАТЕРИАЛАХ (НА ПРИМЕРЕ ПЕСНИ «АЙКҮНІМ», ДОШЕДШЕЙ ОТ ШАКАРИМА).....	1776
Шукеева А.Т., Буканова Р.Г., Утегенов М.З. ПОВСЕДНЕВНАЯ ЖИЗНЬ СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ СЕВЕРНЫХ РАЙОНОВ КАЗАХСТАНА В 50-60-Х ГОДАХ XX В. ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ.....	1792

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ

Сахи Ж., Айдымбаева А. ГЕНДЕРНАЯ ПОЛИТИКА В КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ НАЧАЛА XX ВЕКА НА СТРАНИЦАХ ЖУРНАЛА «АЙКАП»: МЕДИА-ЭТНОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ.....	1808
Сыздыкова Г.М. ЭНДО- И ЭКЗОЭТНОНИМЫ КАЗАХСКОГО НАРОДА В РОССИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XVIII – НАЧАЛА XX В.....	1824
Калиева Б.Т., Тлеубекова Г.Б. ОБРАЗ ЖИЗНИ КАЗАХСКОГО НАРОДА В МАТЕРИАЛАХ ЭКСПЕДИЦИЙ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ И ТРУДАХ РУССКИХ ПУТЕШЕСТВЕННИКОВ XVIII–XIX ВЕКОВ.....	1834

ASIAN JOURNAL “STEPPE PANORAMA”

2025. 12 (6)

Бас редактор:

Қабылдинов З.Е.

Компьютерде беттеген:

Копеева С.Ж.

Құрылтайшысы және баспагері:

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй

ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Журнал сайты: <https://ajspiie.com>

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТЖЭИ басылған:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй